

DE ZONDAG
IN PLAATS VAN DE SABBAT

Ds. L. Vroegindeweyj

Inhoud

Voorwoord	3
1. De zondag en de oude kerk	4
2. De zondag en de oude kerk (2)	7
3. De zondagswetten	10
4. De zondagswetten (2)	13
5. De zondagswetten (3)	16
6. De zondag vóór de Reformatie	18
7. De zondag vóór de Synode van Dordt	21
8. De zondag op de Dordtse Synode	24
9. De zondag ná de Dordtse Synode	27
10. Calvijn en de zondag	30
11. Calvijn en de zondag (2)	34
12. De professoren en de zondag	37
13. Welke tekst van zondag 38 van de Catechismus geldt voor ons: de Duitse of de Nederlandse?	41
14. De zondag in Zeeland voor 1620	43
15. Zuid-Holland en de zondag	46
16. Is op zondag alles geoorloofd?	49
17. Gedenkt de sabbatdag, dat gij die heiligt	53

© 1996 LV-fonds

Grafische verzorging: Torendruk, Nijkerk

Voorwoord

U heeft een nieuwe uitgave van het LV-fonds in handen. Na het verschijnen van *Zie het Lam Gods, De troost der verkiezing* en *Vraag maar*, ditmaal een boekje over de zondag. Deze uitgave verschijnt in een tijd, waarin velen de rijke betekenis van de zondag als dag voor de Heere en Zijn dienst niet meer kennen. Velen betonen in hun handel en wandel zo ver af te zijn van het verstaan van de rijke boodschap van Gods Woord. Velen zijn zo ver af van het nodig hebben van de Heere Jezus Christus als hun ware Behouder en Zaligmaker. Velen zoeken hun troost en vrede in allerlei dingen, maar niet in de Heere. Dit komt in hun omgaan met de zondag ook naar voren.

Hoe gaan wij met de dag des Heeren om? Verstaan wij de rijke sprake van die dag nog? Hoe mag in het bijzonder op de zondag gepredikt worden van de Heere Jezus. De Heere Jezus, Die de dood des kruises inging, maar ten derden dage opstond uit de doden met zulke rijke gaven, die Hij door Zijn lijden en sterven verwierf. Is die Heere en zijn de reiniging van onze zonden en het leven door Zijn Geest en Woord ons onmisbaar en nodig geworden? Wanneer de Heere Jezus en Zijn genadegaven ons onmisbaar zijn geworden, dan verheugen wij ons over de dag des Heeren, waarop we in het bijzonder naar Gods huis mogen komen om het Woord des Heeren te horen en de Heere aan te roepen en Hem te eren en te dienen. Dan bedroeven wij er ons ook over dat zovelen de dag des Heeren niet eren en heiligen. Er zij maar veel gebed voor hen, die niet in 's Heeren wegen gaan.

Wanneer wij in de weg van de Heere gaan, dan kunnen we niet roemen in wie wij zijn en in wat wij doen, maar dan hebben we ootmoedig de Heere Jezus Christus en de reiniging van onze zonden door Zijn bloed nodig. Dan begeren we ook, dat de Heere ons door Zijn Geest en Woord leert om Hem te eren en te dienen op de zondag en ook op de andere dagen van de week.

Over de zondag heeft in de jaren 1951-1953 Ds. L. Vroegindeweyj in het Gereformeerd Weekblad geschreven. Allerlei dingen die de zondag betreffen, heeft hij toen besproken. Daarom kon dit boekje ook worden samengesteld en voor uitgave worden klaargemaakt. We zijn uitgeverij J. Bout en Zonen in Huizen dankbaar voor de toestemming om van de artikelen in het Gereformeerd Weekblad gebruik te mogen maken.

De Heere gebiede Zijn zegen over dit boekje.

Namens het LV-fonds,

J. Vroegindeweyj, v.d.m.
Katwijk aan Zee, herst 1996

HOOFDSTUK 1

De zondag en de oude kerk

De synode der uitverkiezing, zou men de synode van Dordrecht uit 1618-1619 kunnen noemen. De beslissende uitspraken, die de synode op dit punt heeft gedaan, zijn achter in onze psalmboeken afgedrukt. Dit is algemeen bekend. Minder bekend is, dat deze synode ook een uitspraak over de zondag heeft gedaan, welke uitspraak later hoe langer hoe meer is aanvaard.

Maar dat is niet gebeurd dan nadat er een hevige sabbatsstrijd in ons land heeft gewoed. Er is een tijd geweest, dat de leiders en voorgangers in de Nederlandse Kerk in hevige strijd met elkaar waren gewikkeld over de betekenis van de zondag. Twee meningen stonden tegenover elkaar.

Voor de een was de zondag een gewone dag als alle andere. Het enige verschil was, dat men op zondag kerk hield. Om naar de kerk te kunnen moest men z'n werkpak wel even uittrekken voor een wisselkleed, maar uit de kerk gekomen zijnde, kon men gerust zijn arbeid voortzetten. Daartegenover stond de mening, dat de zondag de rustdag was, bedoeld in het vierde gebod.

In de grond der zaak staan deze meningen op die wijze tegenover elkaar. Ieder voert argumenten aan voor zijn overtuiging. Maar dit ene staat wel vast, dat die man of vrouw er het beste aan toe is, die de zondag viert als een dag van God om zich op die dag bijzonder te verlustigen in de Heere.

Het moge theoretisch niet zo makkelijk zijn om de preciese formule voor de zondagsviering te vinden, praktisch ligt de beslissing toch niet zo moeilijk. Hoe meer de dag des Heeren door een volk, door een gezin en door de enkeling waarlijk wordt geheiligd, hoe beter of het is. Geldt dit niet van elke dag? Nee, dat geldt niet van elke dag. Als een stoker op een fabriek onder z'n werk in z'n bijbeltje ging zitten lezen en uren daarmee doorging, zou hij niet te prijzen zijn. En als de bakker zijn brood niet in de oven schoof of daarin liet liggen, om zich in de werken van God te verdiepen, zou hij te laken zijn. Maar als hij op zondag, voor de heilige dingen, zoveel van die dag neemt als maar mogelijk is, prijzen we hem. God heeft immers ook voor ons er -genoegen mee genomen, dat we één van de zeven dagen voor Hem bestemmen.

Nu we in ons weekblad de zondagsviering ter sprake hebben moeten brengen, leek het mij wel goed, iets uit de geschiedenis daarvan te vertellen. Dat is echter een uitgebreid onderwerp, zodat het ons wel enkele weken bezig zal houden. Ik hoop, dat het u niet zal verdrieten.

Ogenschijnlijk bekeken zou men zeggen dat het toch wel een heel ding is, dat de dag van de zondagsrust zo maar veranderd is. Wie heeft de verantwoordelijkheid daarvoor durven dragen? Welke persoon of welk college heeft dit besluit durven nemen? Och, zo komen grote dingen gewoonlijk niet tot stand. Zoiets groeit vanzelf. In de Bijbel kan men het al zien beginnen te groeien. De dag der opstanding brengt de discipelen bij elkaar. Dat is het eerste begin van de zondagsviering. Zo maar een heel klein beginnetje. „Wacht even”, zegt iemand, „waarom heet die dag zondag?” Omdat de heidenen deze naam aan die dag hebben gegeven. De week van zeven dagen was bij het begin der christelijke jaartelling in het hele

gebied van het Romeinse keizerrijk verbreed. Als daarom de christelijke schrijvers aan de heidenen iets wilden meedelen over deze dag, dan spraken zij van „de dag der zon”. Maar als zij onder elkaar waren, spraken ze over „de dag des Heeren”.

Maar goed, we hebben gezien, dat de discipelen bijeenkwamen op de avond van de opstandingsdag en dat herhaalt zich een week later. Zijn de christenen uit de Joden toen ineens opgehouden met wat er geschreven staat in Lukas 23 : 56: „En op de sabbat rustten zij naar het gebod”? Dat hoeven we niet te denken. Integendeel, veel jodenchristenen hielden de wet van Mozes. Zij vierden de Joodse feesten mee; op de bepaalde gebedsuren bezochten zij de tempel; zij lieten voor zich offeren. En dan kan het ook moeilijk anders of zij hielden de sabbat zo nauwgezet mogelijk.

In Handelingen 21 wordt ons verteld hoe Paulus bij Jakobus op bezoek gaat en daar al de ouderlingen van de gemeente in Jeruzalem vindt. Aan dit gezelschap verhaalt dan de Apostel, welke vruchten hij op zijn prediking had mogen zien. Daarover looft de vergadering de Heere. Maar tegelijk hebben zij een verzoek aan de Apostel. Er wordt van hem verteld, dat hij de Joden, die onder de heidenen wonen, leert van Mozes af te vallen. Nu zouden Jakobus en de ouderlingen het zeer op prijs stellen, als de Apostel Paulus naar de tempel ging. Daar moest hij dan voor zich en voor nog vier anderen een offer laten brengen en dat offer betalen. Daaruit zou dan metterdaad blijken, dat Paulus zelf wel de wet onderhoudt. De Apostel gaat op dit verzoek in, welke inwilliging hem duur genoeg te staan is gekomen, want zij heeft geleid tot zijn gevangenneming.

Evenwel hierover niet verder, ik wilde uw aandacht alleen maar vragen voor het slot van vers 20: „Gij ziet, broeders, hoevele duizenden van Joden daar zijn, die geloven, en zij zijn allen ijveraars van de wet”. Zo was het te Jeruzalem. Maar wat betreft de heiden-christenen ligt het anders. Ook deze zijn soms wel eens geneigd geweest om heel de Joodse eredienst, waaronder de onderhouding van de sabbat, maar over te nemen.

De Apostel Paulus heeft daar echter met kracht en klem tegen gewaarschuwd b.v. in Galaten 4 : 10: „Gij onderhoudt dagen (sabbatdagen) en maanden (dag van de nieuwe maan, enz.) en tijden (de grote feestdagen) en jaren (Sabbatjaar en Jubeljaar). Al de feestdagen van het Joodse volk hadden zij dus overgenomen. Daarin ziet de Apostel een terugkeer tot heel de Joodse ceremoniële wet, met de besnijdenis inclusief. Het komt mij echter voor, dat uit deze tekst geen bezwaar kan worden geput tegen de viering van de zondag. Daaraan wordt hier mijns inziens niet in 't allerminst gedacht. Het gaat om een veel ernstiger zaak, nl. de verjoodsing van het christelijk geloof, de invoering van de Joodse werkheiligheid en het zalig worden uit de wet. Daartegen verzet hij zich met kracht. Maar overigens vindt Paulus het goed, dat de gemeenten uit de heidenen de eerste dag der week plechtig -vieren. Het enige bezwaar, dat de Apostel ook tegen de zondagsviering zou hebben is dit bezwaar, dat iemand zou menen door het rusten op de zondag iets te verdienen. Als wij niet anders doen, dan op zondag niet arbeiden, ontheiligen wij die dag. Het rusten op zichzelf heeft geen zelfstandige waarde bij God. Het rusten is geen doel, maar middel.

Maar dat de Apostel heeft meegewerkt aan de viering van de zondag is uit twee plaatsen van de Heilige Schrift wel duidelijk. Ik noem eerst Handelingen 20 : 17: „En op de eerste dag der week, als de discipelen bijeengekomen waren om brood te -breken, handelde Paulus met hen: zullende des anderen daags verreizen”. We willen denken, dat de Apostel de zondag heeft -afgewacht om met de gehele gemeente samen te zijn. Die dag was dus daarvoor gebruikelijk.

Een tweede voorbeeld van de zondag, zoals die door Paulus is goedgevonden vinden we in 1 Corinthe 16 : 2: „Op elke eerste dag der week legge een iegelijk van u iets bij zichzelf weg, ver-gaderende een schat, naar dat hij welvaren verkregen heeft: opdat de verzamelingen alsdan niet eerst geschieden, wanneer ik ge-komen zal zijn”. Daar moet een collecte gehouden worden voor de verarmde gemeente te Jeruzalem. U ziet, collecten in de kerk zijn al oud. Waarom moeten de christenen van Corinthe juist op de eerste dag der week iets opzij leggen? Dat kan alleen verklaard worden uit hetgeen we van latere tijd weten, nl. dat men op die dag zijn milde gaven voor armen en kerk op de collecteschaal legde.

Het is echter niet alleen de apostel Paulus, die melding maakt van de zondag. Ook in Openbaring 1 : 10 lezen we van „de dag des Heeren”. Zo zien we de forse boom van de zondagsviering der Christelijke Kerk z'n eerste uitspruitsel naar boven stuwten. Nu moet u niet denken aan een wonderboom. Als 't u belieft niet. Niemand heeft gezegd, zover men weet, dat de zondag in plaats van de sabbat gekomen is. Nu zegt dit niet zoveel, want men weet maar o zo weinig van wat er in de eerste 300 jaar is gezegd. Doch stel dat dit juist is, men heeft wel veel gedaan alsof.

Kwamen de Joden in de synagoge samen, de christenen kwamen bijeen in hun kerken of andere plaatsen van eredienst. Kwamen de Joden op de sabbatdag samen, de christenen hadden hun bijeenkomsten op de eerste dag der week, de dag des Heeren. Dat was men zo gewend in Troas en in Corinthe. Men mag dan de Joodse sabbat verwerpen, doch men kiest zich toch een andere dag voor de godsdienstoefening.

HOOFDSTUK 2

De zondag en de oude kerk (2)

Uit verschillende Schriftplaatsen hebben we in ons vorige hoofdstuk laten zien hoe men onder de eerste christenen de eerste dag der week vierde als de dag des Heeren, waarop men met de gemeente samenkwam.

De gewoonte om de zondag te vieren, heeft zich - dat spreekt haast vanzelf - door de gehele heiden-Christelijke Kerk snel verbreid. Daar kan ik wel een paar getuigen voor aandragen. We -beginnen met een boekje dat wel het oudste is van de christelijke literatuur. Ik bedoel: „De leer des Heeren door de twaalf apostelen aan de volkeren”. Dit boekje dateert, volgens prof. -Sizoo uit het laatst der eerste eeuw.

Zeer bekend is, wat Plinius, de stadhouder van keizer Trajanus, in Klein-Azië over de gewoonte der eerste christenen heeft geschreven. De christenen waren gewoon op een vastgestelde dag, voor het opgaan der zon, bijeen te komen, Christus als hun God samen een loflied te zingen, zich door een eed tot een deugdzaam leven te verbinden, en des avonds wederom samen te -komen om een maaltijd te houden. Die vastgestelde dag is vanzelfsprekend onze eerste dag der week. U ziet wel, dat de christenen op die „vastgestelde dag” twee keer samen komen. Zouden ze op die zondag ook gewerkt hebben?

Dat is wel een interessante vraag. Maar laten we eerst eens bezien wat Justinus de Martelaar ons in 155 te vertellen heeft. Men -rekent hem tot de zogenaamde Apologeten, de verdedigers van het Christendom tegenover de heidenen. Justinus is in Sichem geboren uit heidense ouders. Hoe hij tot het Christendom kwam, vertelt hij zelf in een van zijn werken. Hij kwam in aan-raking met een eerwaardige grijsaard, die hem er op wees, dat bij de filosofen de rust der ziel niet gevonden kon worden; daarvoor moest hij zich wenden tot de profeten, die hem de kennis konden schenken van God de Schepper en van de door Hem gezonden Christus. Grote indruk maakte op hem de blijmoedigheid, waarmee de christenen de marteldood tegemoet gingen, en ook hun leven wees hem er op, dat hun leer van Goddelijke oorsprong moest zijn. Toen hij het christelijk geloof omhelsd had, bleef hij de filosofenmantel dragen en als rondreizend filosoof predikte hij het Christendom. Te Rome behandelde hij een tijdlang in een eigen gehoorzaal voor een grote schare toehoorders de christelijke leer. Omstreeks 165 is hij daar, tegelijk met zes -andere christenen door onthoofding de marteldood gestorven.

In de eerste Apologie, die hij schreef vertelt hij ook van de zondag. Het boek is bestemd voor de keizer Antonius Pius. Hij schrijft daar: „Op de zogenaamde dag der Zon komen alle christenen, die in de steden of op het land wonen, bijeen en worden de Herinneringen der Apostelen (d.i. de Evangeliën) of de Schriften der profeten voorgelezen, voor zover de tijd het toelaat. Heeft de voorlezer opgehouden dan begint de voorganger der gemeente een preek, waarin hij vermaant en aanvuurt tot navolging van de edele gelezen waarheden en voorbeelden. Vervolgens staan wij allen op om te bidden. Daarna worden brood en wijn en water binnengebracht. (Dat gebeurt alles in één dienst, des morgens, de dienst zal dus wel niet na vijf kwartier geëindigd zijn). Daarna bidt en dankt de voorganger „naar vermogen”. Dit zal betekenen, dat hij het niet naar een vast formulier doet! De gemeente stemt in met de gebeden door haar „amen”. Vervolgens worden de tekenen van brood en wijn genoten, en

degenen, die niet in de dienst aanwezig kunnen zijn, daar brengen de diakenen het thuis. De welgestelden en zij die er toe genegen zijn, geven ieder naar zijn vermogen een bijdrage. Het op deze wijze bijeengezamelde wordt aan de voorganger toevertrouwd. Deze verzorgt daarvan wezen en weduwen, zieken en armen, gevangenen en vreemde reizigers. Met één woord, hij wordt een verzorger van alle nooddriftigen”.

Zo hield men ten tijde van Justinus de zondag. Waarom juist deze dag en niet de woensdag of de vrijdag? De christenen uit die dagen geven altijd ten antwoord: wij vieren deze dag, omdat Christus op de eerste dag der week uit de doden is opgestaan. De zondag was, een wekelijks terugkerend Paasfeest. Dat het een dag van blijdschap was, kwam ook uit in sommige gewoonten. Op de gewone dagen der week baden zij geknield, maar op de zondag werd staande gebeden. Op de gewone dagen der week wierp de gedachte aan hun vele zonden en overtredingen hen op de knieën, maar op zondag waagden zij het recht op te staan voor hun God om de verdienste van Christus en zijn schuldwegnemend lijden.

Maar om nu nog eens op die vraag terug te komen of men op de zondag rustte. Het antwoord daarop is volgens prof. Adolf von Zahn, dat dit vanzelf spreekt. Omdat het vanzelf sprak, wordt het weinig opzettelijk genoemd. Tertullianus maakt eens de opmerking: „Wij moeten ons, volgens de overlevering, slechts op de dag van 's Heeren opstanding onthouden van het buigen der knieën en van elke schijn en van alle werk der vreesachtigheid, terwijl wij ook onze beroepsbezigheden verdragen om de duivel geen plaats te geven”.

Eigenlijk had ik deze uitlating uit de eerste drie eeuwen niet verwacht. Ik had de gedachte, dat er toen zoveel slaven onder de christenen waren, die nooit aan zondagsrust konden toekomen en dat de vervolgingen zo zwaar drukten, dat het probleem van de rust op die dag nog niet bestond. Daar moet ik mij in vergist hebben. Men heeft gevoeld, dat de samenkomsten der gemeente eis van God waren en dat de rust op die dag geboden was.

Uit de derde eeuw is de zinsnede overgeleverd: „Welke verontschuldiging voor God zullen zij hebben, indien zij op de dag des Heeren niet samenkomen om het Woord des Levens te horen!” Men wees soms ook wel op de sabbatsrust der Joden en op hun bezoeken van de synagoge als op een voorbeeld, waaruit blijkt dat er ook toen reeds trage christenen waren.

Heel duidelijke taal aangaande de zondag wordt gesproken in een referaat, dat wel toegeschreven wordt aan Eusebius van Emesa en dat uitgesproken zou zijn nog in de vierde eeuw. De schrijver zet de zondagsviering naast de sabbatsviering. Mozes gaf aan de -Joden de Sabbat, Christus gaf aan heel de wereld de zondag. Zondag en sabbat zijn gegrond op de ingeschapen rustdag uit Genesis 2. Bij sabbat en zondag kan men zingen: „Dit is de dag, de roem der dagen”. Het naaste en eerste doel van de zondagsviering is de godsdienstoefening. „Om geen andere redenen zijn wij verplicht de dag des Heeren te houden, dan dat wij, rustend van onze arbeid, tijd hebben voor de godsdienstoefening. Het is niet genoeg, dat wij ons van arbeid onthouden, wij moeten ons ook van het verkeerde en boze vrijmaken”.

Is de zondag er om plezier te maken? „Nee”, zegt Eusebius, „wee hen, die op de dag des Heeren muziek maken en dansen”. Laat ons echter vrolijk zijn, niet zo, dat wij door drinken en overvloedig eten onze ziel verduisteren, maar zo dat wij overvloedig genieten van de Heilige Schriften en juichen in de zangwijzen van de profeet David”. Met de volgende woorden pleit de schrijver voor de rust van de arbeiders: „Daar komt een dagloner in uw huis en neemt uw werk op zijn schouder. Hij werkt zich in 't zweet en durft in de zes werkdagen nauwelijks zijn hoofd op te heffen en te kijken hoe laat het is. Deze verwacht de dag des Heeren met groot verlangen, om tenminste deze dag het stof van zich af te schudden en uit te rusten. En dat zoudt gij hem niet toestaan? Och toe, zegt mij eens, hoe u dat wilt

verontschuldigen”. Hij besluit aldus: „Wilt ge, dat u geen ongeluk treft? Houdt u dan op de dag des Heeren niet ver van de kerk. Geef uw mond rust van dwaze en ledige gesprekken. Want dit is de dag, die de Heere gemaakt heeft; laat ons ons verheugen en blijde zijn op deze dag, in Christus Jezus onze Heere, die toekomt de eer en de kracht nu en altoos, van eeuwigheid tot eeuwigheid. Amen”.

Uit dit laatste referaat blijkt, dat het plantje van de zondagsviering al een sterke boom begint te worden. Doch tevens merken we op, dat de christenen, nu de vervolgingen voorbij zijn, boete-predikaties nodig krijgen, ook over de zondagsviering. Het kon wel eens wezen dat de zondag in de eerste drie eeuwen, door de christenen trouwer is gehouden dan wij weten. Zij hebben er niet zoveel over gepraat, maar hebben naar het vierde gebod geleefd. Toen echter het Christendom de godsdienst van de Staat werd, moesten ook de heidenen zich als christen gaan gedragen en de zondag houden. En nu komen we vanzelf op het terrein van de zondagswetten. Daar moeten we een volgende keer nog maar eens over praten. Dit ene is echter nu wel al duidelijk, dat allen, die een christelijke naam willen voeren en toch de sabbat van Israël als rustdag houden, door de hele Christelijke Kerk van het begin onzer jaartelling af, beschaamd worden gemaakt. Hoewel de Joden-christenen ook nog op de sabbat rustten, vierde de kerk uit de heidenen van het begin af aan de dag des Heeren. Daar is geen twijfel aan.

HOOFDSTUK 3

De zondagswetten

Zo nu en dan komt men de voorstelling tegen, dat de zondag in de vierde eeuw door Keizer Constantijn de Grote bij een wet is ingevoerd. Ik hoop, dat u uit de vorige hoofdstukken hebt begrepen, dat dit bezijden de waarheid is. De zondag is van de opstanding af in gebruik bij de Kerk als de dag des Heeren.

Het tweede, wat ieder in zijn oor moet knopen is dit, dat de personen, die de Joodse sabbat willen vieren, de apostel Paulus vierkant tegen zich hebben in Galaten 4 : 9 en 10, Coll. 2 : 16 en 17, Rom. 14 : 5 en 6. Diezelfde apostel viert echter de dag des Heeren.

Verder veronderstel ik wel enige belangstelling voor enkele punten uit de geschiedenis van de zondag. Want al heeft Constantijn de viering van de dag des Heeren niet ingevoerd, hij heeft het houden van die dag als een rustdag voor de heidenen verplicht gesteld. De Christenen hielden hem toch al, maar de heidenen werden nu ook – al dan niet vrijwillig – zondagsvierders.

Kerkelijke wetten waren er al. De synode van Elvira bedreigde reeds in 305 de man of de vrouw met straf, die driemaal achtereen de godsdienstoefening niet bijwoonde. Zo is er meer te noemen.

Maar op 7 maart 321 vaardigde Constantijn het eerste edict over de zondagsviering uit voor de Staat. Het is maar een korte wet. Alle rechters en de stadsbevolking moesten op de vererenswaardige dag der zon van hun handwerk rusten. De veldarbeid wordt echter toegelaten, omdat anders soms de gunstige gelegenheid, die op de zondag wordt geboden tot zaaien en planten, zou verloren gaan. Over oogsten spreekt de keizer in maart nog niet.

Aan deze wet werd in juni 321 toegevoegd, dat het op de dag des Heeren (zo heet de zondag ditmaal) toegestaan is slaven geheel of gedeeltelijk vrij te laten. Dat is een werk van de rechters. De oefening van barmhartigheid en naastenliefde is dus geoorloofd. Zo'n wet bevatte een grote zegen voor de kerk, omdat iedere kerkganger op deze wijze werkelijke vrijheid verkreeg om de dag des Heeren houden. De slaaf zo goed als de vrije. Latere ervaring heeft wel geleerd, dat er toch wel vruchten groeien al zaait of plant men niet op zondag. Latere wetten leggen verdere nadruk op de beoefening der barmhartigheid. In 409 werd bepaald, dat gevangenen op zondag uit de gevangenissen moesten worden gehaald, naar hun verzorging geïnformeerd, hun het nodige verschaft en gelegenheid gegeven worden om zich te baden.

In 386 werd uitdrukkelijk bepaald, dat op zondag geen publieke vermakelijkheden mochten worden gehouden, opdat niemand daardoor van de christelijke godsdienstoefening worden afgetrokken. Dat laatste is er in 392 bijgevoegd. De Romeinse wetten durfden nog wel een stapje verder te gaan. De wet van 425 zegt, dat alle aandacht van de christenen behoort gericht te zijn op de dienst des Heeren. Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis was toen nog niet door Guido de Brès geschreven, maar de overheid gedroeg zich wel in die geest.

Als iemand deze wetten overtrad, werd hij als een heiligschenner aangemerkt en berecht.

Zoals reeds is opgemerkt heeft niet alleen de Staat zich met de zondag beziggehouden, doch ook de kerk. We zagen dat de Staat op zondag de arbeid en de publieke vermakelijkheden

verbod. In onze zondagswet is het eerste ongeveer verboden gebleven, maar vele bedrijven werken continu en de publieke vermakelijkheden zijn alleen op zondagmorgen verboden en dan ook nog maar ten dele. Zelfs in de wetten gingen we achteruit. Maar nu nog even de voornaamste kerkelijke besluiten. In 324 verbood een kerkvergadering (synode) het vasten op zondag. Dat hoeft men bij ons niet in één kerk te verbieden, dacht ik. Zijn er onder de lezers wel, die uit geestelijke redenen vasten? Wij spreken wel eens over een nacht wakker liggen vanwege onze zonden, maar komt dat in werkelijkheid heel dikwijls voor? Doch stil maar, ik noemde het vasten. Van Willem Teellinck, u weet wel, zo'n piëtist, waar sommige schrijvers van boeken en vele professoren en van sommige kerken bijna alle predikanten zo krachtig tegen plegen te waarschuwen als hele slechte mensen, echte boemannen. Van deze Teellinck nu vertelt prof. dr. H. Bouwman, dat zijn gehele persoonlijkheid een prediking was van het praktisch christendom. Geheel zijn leven had hij gesteld in de dienst van God, van Zijn Kerk, van zijn volk. Zijn leven en werk zijn een vruchtbaar zaad geworden, dat honderd- en duizendvoudige vrucht voortbracht. In zijn huisgezin en door zijn christelijke wandel was hij een voorbeeld. Wonderlijk dat men van een piëtist zulk een getuigenis moet geven, hoewel hij toch een vader is van het piëtisme, dat volgen prof. K. Dijk funest gewerkt heeft voor het gezonde gereformeerde leven. Hoe zal dat gezonde gereformeerde leven er wel uitzien?

Gave God aan Nederland in deze tijd die piëtistische predikanten zoals Teellinck en anderen, die een voorbeeld waren in hun huisgezin, in hun wandel, en de kerk in Nederland was op een ander spoor, genezen van zijn ziekelijk objectivisme en van zijn negeren van het werk van de Heilige Geest in de praktijk. Wat helpt het al schrijft men daar dikke of minder dikke boeken over, als men er in de praktijk niet mee rekent, en in de prediking niet?

Doch om met Teellinck en het vasten verder te gaan: „Minstens eenmaal in het jaar, dikwijls meermalen, hield het gezin een vastendag. Teellinck achtte het nuttig om zich, door niets afgeleid, geheel aan God te kunnen wijden”. Het waren bijzondere mensen, die oude schrijvers en zij hadden een bijzondere invloed. Het ene zal wel met het andere samenhangen. In het Middelburg van heden klaagt men over de slapheid en dodigheid van deze -gemeente. Die klacht zal ds. W. Teellinck ook wel eens geslaakt hebben, toen hij pas in Middelburg stond. Hij zag het gereformeerde christendom van zijn dagen als een lijk zonder leven, als een land zonder zon. Dat deed zijn ziel pijn. En om deze smaad van Israël af te wenden hield hij aan, tijdig en ontijdig, met bestraffing, vermaning en lering en niet zonder gevolg. De volle energie van zijn leven was gericht op de reformatie van de hem toevertrouwde gemeente. Daaraan wijdde hij al zijn krachten en gaven. De vrucht van zijn onvermoeide werkzaamheid werd spoedig in Middelburg gezien. De ijver der gemeenteleden nam langzamerhand toe en vrome oefeningen werden meer en meer gewoon. Het bespreken van de prediking kwam algemeen in gebruik: In groten getale kwamen de mensen ter kerk. Ja, het getal der kerkgangers nam zo toe, dat men genoodzaakt was, voor de gemeente nog een tweede kerk te openen. Zo'n buitengewone zegen verleende God aan „piëtistische” predikanten, die schriftuurlijk en bevindelijk Gods Woord brachten.

Maar nu gaan we weer naar de synoden met hun bepalingen voor de zondag. In 325 verbood men het knielend bidden op zondag en in 360 het rusten op zaterdag. De lichaamshouding bij het gebed is nog al eens verschillend. Op zondag was het in de godsdienstoefening de staande houding, waar men beslist op stond. Als dr. W. Aalders in Den Haag zich had willen aansluiten bij de eerste eeuwen van het christendom, had hij geen knielbanken in de Maranathakerk begeerd. Bij het gebed en de godsdienstoefening droegen de vrouwen een

hoed, de mannen waren blootshoofds. Van die hoed ben ik niet helemaal zeker, maar in elk geval een hoofdbedekking. Wij plegen bij het bidden onze handen te vouwen, maar dat deden de eerste christenen niet. Zij breiden hun armen uit naar boven. De Germanen hebben ons geleerd onze handen te vouwen. Bij hen was deze houding van oudsher een teken van onderwerping en huldiging.

HOOFTUK 4

De zondagswetten (2)

Van de Romeinen gaan we naar de Franken. Het is vooral Karel de Grote geweest, die zich met de viering van de zondag heeft beziggehouden. In de dagen van deze koning werd openlijk dat houden van de zondag met het vierde gebod verbonden. In de oude christelijke kerk heeft men de gedachte, dat de zondagsviering voorgeschreven is in het vierde gebod, niet openlijk uitgesproken. Daar was in de oude kerk een vrees voor een verjoodsing van het christendom. Daarom durfden of konden de oudste christenen hun zondagsviering niet binden aan een voorschrift der joodse wet. Zij oordeelden, dat het vierde gebod voor hen niet meer gold. Daarin dwaalden zij, en dat heeft de kerk later ingezien. Karel de Grote gaat in zijn wetten van de gedachte uit, dat de christelijke zondag de voortzetting was van de joodse sabbat. Een wet uit 789 begint als volgt: „Wij stellen vast, volgens hetgeen de Heere in de wet heeft bevolen, dat slafelijke werken op de dag des Heeren niet worden verricht”. De verbinding van zondag en vierde gebod – zij is mijns inziens juist – kon nu gelegd worden, omdat de viering van de sabbat onder de christenen geheel in onbruik was geraakt. We zijn met deze Frankische wetten ook in ons eigen vaderland in aanraking gekomen. Zij zijn opgesteld in nauwe aansluiting bij de besluiten der synoden en verraden een sterke poging om tot een gezonde zondagsviering in het rijk van koning Karel te komen. Natuurlijk kunnen wetten nooit meer dan een wettische gedragslijn voorschrijven. Maar toch werd het in de Frankische wetten uitgesproken dat de zondag niet is om niets te doen, maar om als christenen bezig te zijn in de dingen Gods. Een zondag, die niet aan God gewijd wordt, betekent voor menig gezin een vloek en niet een zegen. Zo is het ook in onze dagen. Zondagsrust alleen houdt een -gevaar in zich.

We kennen allen onze Catechismus wel - nietwaar? - en zeker zondag 38. De rechte zondagsviering wordt daar getekend als een naarstig komen tot de prediking, sacramenten te gebruiken, christelijke handreiking te doen. Het is aardig om dit te vergelijken met een uitspraak van Karel de Grote uit 789. Hij zegt, dat men niet op joods-wettische wijze behoort te rusten, maar als christenen naar de kerk moet gaan en God de Heere loven in alle dingen, die Hij ons op die dag heeft geschonken. De Kerk, dat is daar Woord en Sacrament. Verder wordt bepaald dat op zondag inzonderheid de christelijke barmhartigheid worde beoefend en naar de prediking en de vermaningen worde geluisterd. U ziet de punten van overeenkomst.

De Frankische wetten maken geen onderscheid tussen werk in dienst van anderen en eigen werk. Zij zetten er soms wel bij, dat iets verboden is „in publico” of in het publiek. Bijvoorbeeld vrouwen mogen de was niet doen in publico. Maar het klaarmaken van spijzen was geoorloofd. In 755 waren er al mensen, die leerden, dat men op zondag niet naar de kerk mocht rijden, geen spijzen klaarmaken en geen bezigheden in het huisgezin verrichten. Daar waarschuwde Pepyn de Korte tegen, tegen deze leringen namelijk. Men hield dus vast aan een streng verbod van alle slafelijke arbeid, van alle zesdaagse arbeid, zeg maar, maar men wilde ruimte laten voor het noodzakelijke. In de wet van 789 maakte Karel de Grote drie uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid: 1. het verdedigen tegen de vijand. 2. het bereiden van spijzen en 3. het begraven van een dode, zo nodig. Maar de

uitzondering, die Constantijn voor de landbouw had gemaakt werd in de Frankische wetten niet gehandhaafd. Reeds koning Dagobert verbood in 630 het werk op het veld en in wijngaarden. Pepyn de Korte voegde er aan toe: „opdat de mensen vrij zijn om naar de kerk te gaan en de prediking te horen”. Daar is dus een loffelijke zorg voor het juiste gebruik van de dag des Heeren. Karel de Grote heeft de verboden werken uitvoeriger genoemd: niet in de wijngaard werken, niet ploegen, niet maaien of gras snijden, geen heg planten, geen huis bouwen, niet jagen. Dat laatste is weer iets nieuws.

Onder de gronden voor de zondagsviering vindt men niet vermeld, de woorden uit Genesis 2 over het zegenen en het heiligen. Men beroept zich op het vierde gebod of op de Schrift of op de opstanding. Een gebrek in deze tijd is, dat de kerkelijke feestdagen met de zondag gelijk worden gesteld. Hoe lang duurde de zondag? Bij ons wil men hem tegenwoordig laten duren tot 12 uur 's middags of daaromtrent. Dan zijn de gemakkelikheden helemaal vrij en dan kan de midden-orthodoxie thuis zijn uit de godsdienstoefening, die beter niet door een tweede kan worden gevolgd, omdat men dan teveel krijgt. Vanzelfsprekend moet de dominee niet langer dan 20 minuten spreken want anders kan men niet blijven luisteren. Zodoende zijn wij nu genaderd tot de halve zondag. Maar de Frankische wetten willen hem gevierd hebben van avond tot avond. Volgens de kerkvergadering van Matisconense moet de nacht van zaterdag op zondag met waken en bidden worden doorgebracht. Het is het werk van naam-christenen om in die nacht te slapen. Welk een goedkope godsdienst hebben wij christenen van deze tijd, wij protestanten tenminste. Want wat wordt er van ons geëist? Lange gebeden zijn uit den boze, nietwaar? Dus we bidden heel haastig en een werkelijke omgang met God, die tijd vraagt, zal zeldzaam zijn. In kerkgaan zit het niet, dat weten we allemaal. Dus sommigen, die zich voor goede christenen houden, gaan nooit naar de kerk en anderen alleen als zij er behoefte aan hebben en anderen zonder vreugde, zonder begeerte, en zonder gebed. Duizenden zonder waarachtig verlangen naar God. In kerkgaan zit het niet. Waar het dan wel in zit, weet ik niet. In allerlei wereldse dingen? In netjes leven? Wat is ons christendom toch goedkoop. Enkelen zijn er nog, gelijk de 7000 in de dagen van Elia, die werken om de spijze, die blijft. Maar verder, hele vurigen zijn soms dag en nacht op jacht om een jodengenoot te maken, maar hun eigen ziel vergeten zij des te meer. Ik geloof, dat het christendom minstens evenveel, ja zelfs meer van binnenuit sterft dan van buitenaf. We zouden het Apostolaat eens even moeten laten rusten om de opbouw der gemeente ter hand te nemen en christelijke vormen te scheppen. Daar helpt het drukste Apostolaat niet aan, evenmin als een vierdaagse Retraite. De hele wijze van leven in ons christendom moet veranderen. Wij moeten niet langer aan alles meedoen, maar de omgang met God zoeken en anders blijft er van het christendom in Nederland een schijntje over.

Maar och, het zijn altijd maar de enkelingen in alle tijden geweest, die het om God en Zijn geboden te doen was. En toch is de kerk tot vandaag gebleven. Dat is het grootste wonder, wat er is.

Dat de mensen in en buiten de kerk niet veel veranderd zijn kan blijken uit de wet van koning Childebert van 554, waarin met name tegen dronkenschap en onzedelijkheid in de nacht van zaterdag op zondag en verder op de zondag wordt gewaarschuwd. Karel de Grote moest vaak het verkopen op zondag verbieden.

En als iemand niet naar deze zondagswetten luisterde? Childebert begon met 100 geselslagen voor een slaaf vast te stellen. Een vrije kreeg opsluiting totdat hij schuld bekende en beterschap beloofde. Deze koning spreekt zelfs over kruisiging voor degenen, die in het kwade volharden. Koning Dagobert spreekt over verlies van een derde van het

vermogen en tenslotte de vrijheid. Wie de ossen voor de vrachtkar spant is zijn rechteros kwijt.

Men gaf dus verschillende straffen, maar men werkte met krachtige hand om de zondagsviering er in te krijgen en te houden.

Tot zover over de Frankische wetten.

HOOFDSTUK 5

De zondagswetten (3)

We hebben in het vorige hoofdstuk geschreven over de Frankische zondagswetten. De middeleeuwse zondagswetten zijn hiervan niet principieel verschillend. We kunnen ze dus laten rusten, omdat we door het vorenstaande reeds een behoorlijke indruk van de wijze hebben, waarop men de zondag gevierd wilde zien. Voor vrouwen was bepaald, dat zij ook hun specifieke werkzaamheden als weven, spinnen, naaien, borduren, wol en vlas bewerken, niet mochten verrichten.

Het schijnt, dat reeds in de middeleeuwen in Engeland een enigszins strengere opvatting van de zondag heerste dan in -andere landen.

We besluiten met enkele uitspraken van synoden. We zien er uit dat dezelfde vraagstukken met betrekking tot de praktische zondagsviering telkens weer aan de orde komen. In 538 weigerde een synode precies te zeggen, hoe het met wandelen op zondag, met eten klaarmaken, met het huis een beetje reinigen of zich zelf, nu precies moest. Maar zij sprak wel uit, dat deze vragen, naar haar gevoelen, meer tot de Joodse dan tot de christelijke waarneming van die dag behoren. In 747 verbood een synode de geestelijken om wereldse bijeenkomsten op zondag bij te wonen. Zij mochten op die dag ook niet reizen, maar moesten in hun klooster en kerken blijven. Een synode van 791 bepaalt, dat men zich op zondag van alle zonde moet onthouden en van alle vleselijk werk en in niets anders bezig zijn dan in gebed, kerkgaan en dergelijke. Het verbod van zondagsarbeid in de landbouw bleef in de middeleeuwen bestaan, maar een synode van 1322 stelde vast dat een priester in noodzakelijke gevallen verlof kon geven. Die landarbeid heeft ook later nog zorgen gebaard. Op de vergadering van de synode van Zuid-Holland in 1626 stelde men vast, dat het volkomen geoorloofd is op zondag koren te maaien. Maar op de gereformeerde opvattingen komen we nog terug, als het onderwerp u tenminste niet verdriet. De lezer is koning, dat weet u.

Maar nu moet ik toch nog van een paar dingen uit de middeleeuwen melding maken. En wel eerst van een apocrief geschrift, dat een grote verbreiding door de gehele christelijke kerk van die eeuwen heeft verkregen. Men vertelt van deze brief, dat hij door Christus Zelf in de hemel is geschreven met gouden letters of met Zijn eigen bloed. Hij is ergens op aarde gevallen. De een zegt: te Rome. De ander zegt: te Jeruzalem enz. Het doel van de brief is om de mensen de zondagsviering in te scherpen en nog een paar dingen. De afschriften van deze brief zijn verschillend, maar hij heeft een ongelooflijke populariteit genoten. Het stuk moet reeds uit de 6e eeuw dateren. Naast vele andere vertalingen is er ook één in het Middel-Nederlands. De lezing er van laat geen bijzondere indruk na. Het is een verward stuk. Een paar overgeschreven regels mogen u daar een indruk van geven. Zo begint het: Hier volgt een gebod, dat God Zelf geboden heeft en gezonden. Op Sint Michielsberg hangt de brief voor het Sint Michielsbeeld en niemand weet, wie die brief daar gehangen heeft... en wie de brief uit wil schrijven daar neigt hij zichzelf -tegen en doet zich open. Is 't dat er iemand is die de heilige zondag niet viert noch eert, die is vervloekt en verbannen van de heilige Kerk. En Ik Jezus gebied dat gij naar de heilige Kerk gaat met goede aandacht en met innige gebeden. Want Ik beken en zie, dat gij Mijn gebod niet hoort. En Mijn vierdag,

want Ik heb u 6 dagen gegeven om te arbeiden in de week. En Ik, Jezus, gebied u de zondag te vieren en gij wilt het helaas niet doen. Gij wilt naar de kerk niet gaan of naar de preek of tot andere goede werken, maar gij zijt geneigd tot zonden... Zo gaat het verder. Het einde is: En Ik Jezus hoor liever dat de mens zeer ootmoediglijk zegt: lieve Heere, ontferm u over mij, arme zondaar, dan dat Ik het zingen der engelen hoor in het eeuwige leven. Daar moet ons brengen de gezegende Jezus. Amen. Die laatste zin is wel de beste van het hele stuk.

In dezelfde tijd, dat dit stuk werd gemaakt - einde zesde eeuw - kreeg Ierland zijn zondagswet, met de bekende verboden van -rijden, reizen, huis schoon houden, kopen enz. Een zondagswet, die nu nog van kracht is in Engeland dateert uit 1448. Misschien mag ik nu nog een paar bijzondere dingen onderstrepen. We hebben gezien, dat van Constantijn af de arbeid op zondag is verboden. Onder de bepalingen die er gemaakt zijn waren er ook, die het reizen op zondag, tenzij bij noodzaak verbieden, gelijk wij nog altijd in onze kringen deze regel hebben. Ook was er een bepaling, die de huwelijksgemeenschap in de nacht van zaterdag op zondag verbood. Verboden werd zich op zondag te laten scheren en zijn haar te laten knippen.

Men noemt de Engelse zondag wel eens de puriteinse zondag. De dingen liggen toch wel enigszins anders. De Puriteinen, de strenge gereformeerde leraars uit de 17e eeuw en even daarvoor hebben die strenge zondagsviering niet bedacht maar in zichzelf gevonden. Dat was de christelijke traditie van het Engelse volk, die in hun gewetens tot leven kwam.

We hebben het over de wetten gehad. Zij boden een aannemelijk beeld in veel opzichten. Wij voelen wel voor zo'n zondagsheiliging. Maar hoe was de praktijk? Daar zullen we het nu maar niet meer over hebben. Maar dit waren de gedachten en idealen der besten.

HOOFDSTUK 6

De zondag vóór de Reformatie

We hebben in vorige hoofdstukken gezien, hoe de zondag door de burgerlijke wetten, van Constantijn de Grote af, is beschermd geworden. Ik wil nu twee andere vragen aan de orde stellen: de leer over de zondag en de praktijk. Wij zijn natuurlijk nieuwsgierig naar het antwoord op de vraag of de gereformeerde kerken anders tegenover de zondag hebben gestaan dan de roomse kerk. Is hier ook van reformatie sprake? Daarover merken we dit op, dat er op de synoden van rondom 1570 af voortdurend over de zondagsheiliging is gesproken. Daarmee was het niet gesteld, zoals men het wenste. Men wilde meer zondagsrust en meer zondagsheiliging. De verkeerde toestanden, die men aantrof, zette men op rekening van het pausdom. Men wilde een strengere zondagsviering dan de gebruikelijke.

Hoe was de roomse zondagsviering? De leerstellige grondslag ervan heeft de grote kerkleer Thomas van Aquino gegeven. Het is van belang zijn gedachten te kennen, omdat men daardoor -beter de onenigheden kan begrijpen, die na hem ook in onze kerk zijn gerezen op het stuk van de sabbat. Geestelijk genomen, zegt Thomas, is het een algemeen gebod, letterlijk genomen is het een ceremonieel gebod. Het sabbatsgebod, geestelijk opgevat schrijft voor, dat we van onze boze werken rusten. Maar die inwendige dienst Gods moet uitwendig ook in een teken te zien zijn. Dat teken is dan de rustdag, waar alle mensen profijt van hebben.

Naast de geestelijke betekenis hebben we de letterlijke. Deze letterlijke betekenis is ten dele moreel, ten dele ceremonieel. De morele betekenis is, dat ieder mens een bepaalde vaste tijd afzondert voor de dingen Gods. Het vierde gebod zegt: gij moet een vaste tijd zetten voor de Godsverering.

De mens heeft immers al een natuurlijke neiging om voor iedere noodzakelijke handeling zoals eten, slapen en dergelijke een tijd te bepalen. Het is dus ook een gebod der natuur om voor onze geestelijke verkwikking een vaste tijd te zetten. Dit gebod onzer natuur is een zedelijk gebod, dus is ook het hebben van een vaste tijd voor de goddelijke dingen een zedelijk voorschrift. Zo beredeneert Thomas deze dingen. Wie een beetje onderlegd is, herkent hierin de roomse opvatting van het natuurrecht. Wat is er nu ceremonieels aan dit gebod? Dat er een bijzondere tijd wordt voorgeschreven, ter herinnering aan de schepping der wereld. Ook nog om een andere reden is het ceremonieel, namelijk in zoverre het een teken was van de rust van Christus in het graf. Doch in zoverre het vierde gebod betekent de rust der ziel in God en het loslaten der zonde is het enigszins een algemeen gebod.

Doch nu doet de sabbat nog meer. Hij schaduwet ook af de rust in de eeuwige zaligheid. Als zodanig is dit gebod nog weer eens ceremonieel. Voor zover het gebod moreel is, hoort het onder de Tien Geboden. Het zal onze lezers bekend zijn. We komen hier nog op terug, dat op de Dordtse synode van 1618/1619 de -onderscheiding van moreel en ceremonieel ook werd gebruikt.

Wij zijn nu zover, dat het vierde gebod geldt als een gebod, dat er een vaste tijd moet zijn voor de dienst Gods. Hoe moet die dag worden gehouden? Om die vraag te beantwoorden moeten we eerst bedenken, dat het doel van de sabbat is, dat de mens vrij moet zijn voor de

dingen Gods. Dus is alles verboden, wat ons hart van de overdenking van de dingen des Heeren aftrekt.

Geoorloofd is dan alle dienst Gods. Verboden is een gedeelte van de dienst aan de mensen, en zeer erg is het doen van zonde, want dat neemt de sabbatsvrede uit het hart. Arbeiden op de sabbat is dan ook minder erg dan het doen van zonde. Nu heeft Thomas nog een bijzondere opvatting van geestelijke arbeid. Hij rekent er alle arbeid met het hoofd onder. De scholen zouden dus - buiten kerktijd - op zondag mogen voortgaan. In 1911 gaf men op het Canisius-college ook zondags les, onder andere in handelsrekenen en -Engels. Ook de arbeid, die wel lichamenlijk is, maar strekt tot heil van anderen of van het eigen lichaam, schendt de sabbat niet. Rust nu de zondag op het vierde gebod? Nee, zegt Thomas, de viering van de dag des Heeren geschiedt volgens de kerkelijke instelling en de gewoonte der christenen. De viering van de zondag beeldt ook niets af, daarom is het verbod van arbeid niet zo streng als op de sabbat der Joden. Slechts zijdelings rust de viering van de zondag op het vierde gebod, in zoverre in het vierde gebod een gebod der natuurwet is begrepen. De kerk wilde door de viering van de zondag, de opstanding van Christus in eeuwige gedachtenis doen houden.

De zondag is evenwel niet minder heilig of gewichtig dan de sabbat, daar de opstanding van Christus een werk van zijn goddelijke natuur was en het werk der schepping door de herschepping voltooidde. Wat is nu de rechte wijze van de sabbatsviering? Men moet zich vrijmaken voor de dienst Gods, opdat de liefde Gods in ons niet te veel verflauwe. Zo'n dag is niet verordend tot vermaak. Daarom zegt Augustinus, dat het minder erg is op deze dag te ploegen dan te spelen.

Lichamenlijke werken zijn op de zondag verboden behalve de noodzakelijke, zoals toen de discipelen aren plukten op de sabbat.

Ten tweede zijn werken toegestaan, ten nutte van de kerk. Ten derde, die van nut zijn voor onze naaste, zoals de genezingen door Jezus op de sabbat verricht. Ten vierde, die ons door een hoger gezag worden geboden.

Naast de lichamenlijke werken plaatste Thomas de slaafse werken waarvan de zonde de ergste is. Alle zonde op elke dag is overtreding van het sabbatsgebod. De Heidelberger Catechismus zou zeggen: „God gebiedt in het vierde gebod dat ik alle dagen mijns levens van mijn boze werken ruste”.

Dit waren de verboden met hun uitzonderingen. Wat heeft God in het vierde gebod - Thomas zegt natuurlijk altijd: het derde gebod naar de roomse telling - geboden, voor zover de zondag daar nog enigszins mee in verband staat? De zondag is er om offeranden te brengen. Het beste en Gode welgevalligste offer is echter een verbroken en nederig hart, waarom wij op de zondag aan de Heere onze ziel moeten offeren door te klagen en te wenen over onze zonden.

Ten tweede moeten wij ons lichaam bedwingen door vasten en dergelijke oefeningen. Ten derde moeten wij het onze ten offer brengen. Dit offeren van wat ons is gegeven bestaat in het geven van aalmoezen - wat ons doet denken aan de christelijke handreiking van de Catechismus - en voorts in het horen van Gods Woord en het bijwonen van de prediking en kerkdienst. Bovendien moeten wij de goddelijke dingen beoefenen, waardoor onze ziel rust vindt van de onrust der zonde en de hartstochten des vleses.

Ieder zal erkennen, dat hier schone gedachten bij zijn. Wanneer deze zondagsopvatting in de roomse kerk was verwerkelijkt, zou het er daar met de zondagsviering anders en beter uitzien, dan nu het geval is. Deskundigen zeggen, dat de leer van Thomas wel is aanvaard in

beginsel. Doch dan volgt er deze zin: Daarentegen maken zijn latere navolgers dikwijls de indruk meer te vragen: „met hoe weinig kan ik volstaan?” dan: „wat kan ik naar mijn vermogen doen om de eis Gods te vervullen?”

En hoe ging het met de zondagsviering in de praktijk? Ik zal een paar dingen noemen. De overheid deed vaak haar zaken op zondag. Dit had mede z'n reden in het feit dat de kerk zoveel feestdagen had, die even verplicht waren als de zondag. De dag des Heeren kwam in de verdrukking door de feestdagen. Eerst in het eind der 16e eeuw gaat de zondag de geheel enige plaats in-nemen, die hij onder ons bekleedt. Maar bij de debatten over de zondagswet is weer gebleken, dat Rome nog de zondag onder de kerkelijke feestdagen begrijpt. Die gelijkstelling van de zondag met de heiligendagen heeft de zondag zeer geschaad. In het bisdom Utrecht had men in 1345 61 feest- en heiligendagen. Dus gemiddeld werd dat meer dan twee zondagen per week. Dus moest er vaak op die dagen worden gewerkt. Daar stond een flinke boete op overtreding van de geboden der feestdagen. -Opmerkelijk is, dat de echte hoge dagen met een geldboete van een pond hooggehouden werden en dat de boete voor de zondag een half pond was. Men vond in de roomse kerk genoeg strenge bepalingen, maar zij verhinderden niet, dat de zondag en de feestdagen niet alleen door arbeiden, doch vooral door vechten en losbandige vermaken ontheiligd werden. Het roomse volk was niet zo kerkelijk toen. Het algemeen getuigenis der Middeleeuwen is, dat het volk de kerken mijdt, lauw is en onverschillig. Die er nog kwamen, kwamen hoofdzakelijk op zondag. In zoverre had de dag des Heeren bij het volk voorrang. Die slechte viering kwam ook wel door het vele Latijn, door de inhaligheid en onzedelijkheid der geestelijken. Hoe dichter we bij de tijd der Reformatie komen, hoe losbandiger de zondagsviering. En door de Reformatie werd het nog erger, omdat nu de feestdagen -werden afgeschaft en het volk voor zijn uitspattingen alleen de zondag overhield. Zo was het vóór de Reformatie: men was -verschrikkelijk losbandig op zondag.

HOOFDSTUK 7

De zondag vóór de Synode van Dordt

We gaan dit keer eens in Nederland rondkijken nu er in Dordrecht – we schrijven 1574 – al een provinciale synode gehouden kan worden zelfs in 1578 een nationale. Hoe ziet het er uit op zondagmorgen? De kerk is aan, je kunt ze horen zingen, dus dat is in orde. Maar kijk, de winkels zijn open. Gelukkig niet allemaal, want de echte Calvinisten zijn naar de kerk, maar toch nog heel wat. Kijk nu toch eens, daar zit een heel gezelschap in de herberg te drinken. En wat een mensen zijn er op straat aan de wandel, juist onder kerktijd. Kijk eens, op de markt gaat de verkoop bij de kramen gewoon z'n gang en hiernaast is een dansschool. Zie nu toch eens, die vrouw is precies op zondag aan de was en die man daar zit zijn tuintje te wieden. Zo zag het er in de laatste jaren van de 16e eeuw in Holland uit. „Ja maar”, zegt u, „dat was de stad, in de dorpen zal het wel beter zijn geweest”. Ga maar eens even mee. Kijk, daar zijn ze aan 't ploegen, hiernaast aan 't zaaien, als je van de winter op zondag langs de boerderijen gekomen was, had je hier horen dorsen. Nee maar, zie hier eens, ze zijn een huis aan 't bouwen. En ginds in de verte is het zo druk, omdat ze boelhuis houden. Dan kan de dominee vanmiddag de kerk wel sluiten! Ja, dat doet hij ook, tenminste als het hartje winter en hartje zomer is, houdt hij geen middagkerk. Daar komt toch niemand. Maar een drukte als het soms is! Oud en jong is aan het balslaan of vogelschieten of dobbelen. Kijk, daar gaan er een paar netjes aangekleed, naar het gemeentehuis, wat moeten ze daar doen? O, de burgemeester kan vanmorgen niet naar de kerk, want er moet land van de gemeente verpacht worden en één van de ouderlingen kan ook niet, want die is wethouder. Ze houden tegelijk zitting om de pacht te betalen. Misschien kun je dat vlak na de kerkdienst ook nog doen. 't Is vroeger nog wel erger geweest hoor. In de vijftiende eeuw ben ik eens in een kerk geweest, daar zag je in de verte de pastoor bezig, maar de hele kerk liep door elkaar. Ze stonden wat te praten of de jongens maakten gekheid met de meisjes en op een -gegeven ogenblik liepen de meeste mannen weg. Nu, ik mee. En waarheen denk je dat ze gingen? Ze liepen het café binnen en bestelden een flink glas vol. De pastoor was juist aan z'n preek begonnen, toen ze wegliepen en nu wachtten ze op het einde van de dienst, want daar moeten ze weer bij zijn. Voorlopig hebben ze de tijd. Maar opeens hoorde ik een stem golven door de herberg: jongens, allemaal komen, de pastoor is klaar. Toen stormden ze de kerk weer in en kwamen juist op tijd voor de zegen. Zodoende hadden ze de mis tot het einde toe bijgewoond. Nu moet niemand denken, dat het met de Reformatie ineens rustig is in de kerk, want neem nu de Buurkerk in Utrecht, daar ging onder de dienst het verkeer dwars doorheen.

Keurden de kerken dat nu maar goed? Leerden ze aan het volk, dat ieder op zondag mocht doen en laten wat hij wilde? Volstrekt niet. Maar hoe moet men een volk, dat zozeer aan losbandigheid gewoon is de rechte viering van de zondag leren? Want dit is waar, bij de kerken bestond van de aanvang af eenstemmigheid over de noodzakelijkheid van de zondagsheiliging. Hoe moet de zondag er in komen? Natuurlijk door de prediking. Maar moet de overheid daar niets aan doen? En of, die moet vele verordeningen maken. Dus richt vrijwel iedere synode een verzoek tot de hoge overheid om alle misbruiken te verbieden. Zelfs als men in de kerk zat was men niet veilig voor de ontheiliging van de zondag. Het

kon gebeuren dat de dominee voor of na de dienst een verkoping of zo bekend maakte. Daar viel dus heel wat te verbeteren.

En het moet gezegd, de overheid werkte soms wel mee. Bij menig plakkaat werd veel verboden. Maar dan hing het er vanzelfsprekend vanaf, hoe het toezicht op de naleving was. Dat zal wel eens slap zijn geweest, maar kan toch ook wel streng zijn. Daar is tenminste door sommige dorpen in Zuid-Holland eens een adres aan de Staten gericht, waarin zij zich beklagen, dat de politie zo streng is op de zondag. Iemand had spinazie uit zijn tuin gehaald of zoiets en had een boete gekregen. Een ander had aal uit zijn korven meegenomen en kreeg een bekeuring. Toch was het maar gewoon om die dag te eten. Een derde had z'n vlas uitgespreid om te drogen en ook al op de bon. Zelfs was er één beboet die op zondag had zitten slapen, en dus wel geen kwaad, maar ook geen goed deed. De politie, dat is de knecht van de baljuw, keek er verder naar dat niemand z'n stoep veegde of z'n beesten in de wei bracht, of de hekken van het weiland herstelde of hooide. Daar waren de bewoners dezer dorpen heel niet van gediend van zoveel strengheid, maar zo heeft men het aan het volk van Nederland geleerd om zondag te houden. Toch denk ik dat de meeste kracht wel zal uitgegaan zijn van de prediking en van de weerklank daarvan in het geweten. Daarbij zal de zondag als kerkelijke inzetting wel niet als verplicht zijn gevoeld, doch wel de zondag als inzetting Gods. Zo hebben de gewone burgers het ook verstaan. De theologen moesten daar natuurlijk een twistpunt van maken, maar de gewone man las de Tien Geboden met zijn eenvoudige verstand en met zijn eigen wijze van denken en voor hem stond het vast, dat het vierde gebod niet zo maar kon verdwenen zijn, al kon hij niet precies beredeneren, waar het recht lag van de verandering van de dag van rust. Als Prins Willem van Oranje een plakkaat geeft voor Zeeland in 1583 begint hij met deze woorden: Ende want inde heilige Schrift de Sabbat des Heeren of Zondag, en andere Biddagen door de Christelijke Kerk in tijd van nood ingesteld, ons zeer hooglijk wordt geboden te onderhouden, en dezelve over te brengen in heilige oefening om den Heere te bidden om Zijn genade, loven en danken voor Zijn weldaden... Dat is het begin. Vervolgens wordt dan scherp geboden, dat ieder die dagen moet onderhouden zich naar de kerk begeven, zonder enig handwerk te verrichten, te lossen of te laden, te kopen of te verkopen, in huizen of op straten. De winkels mogen niet open zijn. Slechts aan enkele personen als schippers mag bij gesloten winkels op zondag worden verkocht.

Men ziet dat de zondag met de sabbat werd gelijk gesteld en aangemerkt als van God geboden.

De strijd tot de rechte zondagsviering is in Nederland begonnen. Men heeft de invloed van de Calvinistische Reformatie daarin menen te mogen opmerken, dat de sabbat niet meer als een kerkelijk, maar als een van God verordende en door de overheid bevestigde instelling werd beschouwd. Als we zo de plak-katen en dergelijke stukken nagaan bemerken we, dat aan deze bepalingen een zondagsbeschouwing ten grondslag ligt, die van de onze niet zoveel verschilt. Daar zit beginsel in. De zondagsviering wordt teruggeleid tot het gebod Gods. Aan de eis van de zondagsrust wordt streng vastgehouden. Uitzonderingen zijn toegelaten, doch dat is bij de strengste zondagsbeschouwing ook.

En hoe dachten onze predikanten er over. Dat kan het gemakkelijkst blijken als we hun uitleg van zondag 38 raadplegen. Zoals bekend is schreef Jeremias Bastingius de eerste catechismusverklaring waarvan in 1591 een Hollandse vertaling verzorgd werd. Hij maakt onderscheid tussen het morele en het ceremoniële in het vierde gebod en kent aan de christenen het recht toe een andere dag te vieren. Nu zou het ons te lang ophouden, als we

elke schrijver uitvoerig behandelden, want dan kregen we over Lansbergen, Copius, Aeronius, Hommius e.a. een uitvoerig stuk. We weten, dat Hommius de Catechismusverklaring van Ursinus heeft uitgegeven en in de derde druk van 1617 deed hij bij iedere zondag „tafelen” afdrukken, die zijn opvatting weergeven. Hommius verklaard: Niet verboden zijn op zondag noodzakelijke werken en werken van liefde, maar wel alle gewone arbeid: akker-werk, markthouden enz. Nog veel minder zijn toegelaten alle ongeoorloofde werken: zich bedrinken, spelen e.d.; ook wordt de sabbat ontheiligd door na te laten wat dan gedaan moet worden.

Als we alle schrijvers overzien moeten we vaststellen dat er vrij grote eenstemmigheid is op te merken. Algemeen wordt de onderscheiding moreel-ceremonieel aanvaard. Bij het ceremoniële wordt de bepaalde zevende dag gerekend en de strenge rust van het Jodendom. Die strenge rust verbood hen immers zelfs om vuur aan te maken. De sabbat is ingesteld in het paradijs. De verandering van de dag wordt op Christus teruggevoerd of aan christenen toegeschreven. Voor een nauwgezette zondagsviering wordt geijverd: onder Gods Woord verkeren, heilige overden-kingen en gesprekken na de dienst, werken van barmhartigheid.

De zondag wordt ontheiligd door reizen zonder noodzaak, markten, arbeiden, spelen, maaltijden en door uiterlijke waar-neming zonder vroomheid. Inzake de sabbat voerde men strijd tegen de Joden, die aan de zevende dag vasthielden, tegen de roomsen die verkeerd preekten en die men verantwoordelijk stelde voor de ontheiliging van Gods dag en tegen de dopersen en liberalen, die van geen wet en geen sabbat wilden weten.

Nu weten we hoe er geleerd en gepreekt werd en welke wetten de overheid maakte. Toch was nog niet ieder in Nederland een beminnaar van de zondagsrust. Op de eerste mei 1619 klaagden zelfs de Engelse godgeleerden – ‘t was op de 148ste zitting van de Nationale Synode van Dordrecht – over de grote ergernis, die binnen de stad Dordrecht gegeven werd door het verwaarlozen van de dag des Heeren. Zij vermaanden de synode om bij de magistraat aan te houden, dat deze het kopen van waren en het geopend hebben van de winkels op die dag zou verbieden. Daar hoeven we niet zo erg van te schrikken, want het is nog niet -zoveel jaren geleden, dat het niet anders kon of de melkboeren uit Papendrecht moesten ook op zondag naar Dordrecht om hun klanten te bedienen. Want op zondag moest er in Dordt melk verkocht worden. Thans is ook dit verboden. Zou dat nog een nawerking zijn van de aansporing der Engelse godgeleerden? Maar nu moeten we naar de behandeling van de zondag op de Dordtse Synode.

HOOFDSTUK 8

De zondag op de Dordtse Synode

In het jaar 1586 hielden onze kerken een nationale synode te 's-Gravenhage. Daar was vastgesteld dat de predikanten in alle plaatsen gewoonlijk in de namiddagpredikatie, de hoofdsom der christelijke leer, begrepen in de catechismus, nu ter tijd in de Nederlandse kerken aangenomen, kortelijk zullen verklaren.

In vele gemeenten hield men echter alleen vóór de middag kerk en men luisterde niet naar de synode. Daarover klaagde Friesland en Overijssel op de synode van Dordrecht van 1618/19. De -catechismusprediking werd, vooral in de dorpen, schromelijk verwaarloosd. Hoe kwam dat? Ten eerste door nalatigheid van de predikanten, ten tweede door de combinatie van gemeenten, waardoor het onmogelijk was overal tweemaal te preken. En dan was er nog een reden, vermoedelijk wel de sterkste: men kon de gemeenteleden zondagsmiddags niet naar de kerk krijgen. Wat deden zij dan? Zij waren aan het werk of genoten van hun spel. Er was zo'n hoop te doen op zondag. Er waren bruiloften, -kermissen, jaarvergadering van verenigingen of gilden, schuttersfeesten, boelhuis, danstenten, kaatsen, schieten, jagen, vliegeren, vissen. Wat wil men nog meer?

Zodoende hadden trage dominees redenen genoeg om 's middags geen kerk te houden. De synode achtte dit een groot kwaad. Zij besloot een gebod te doen uitgaan, dat iedere predikant op zondagsmiddag moest preken en dan uit de catechismus. Daar zou geen pardon voor zijn. Zware kerkelijke censuur zou de predikant treffen, die thuis bleef. En als er dan geen hoorders waren? Och, die zijn er altijd, meende de synode, al was het alleen maar de vrouw of de huishoudster van de dominee. „Deze namiddagpredikatiën zullen om het kleine getal toehoorders, dat in sommige dorpen zou mogen voorgewend worden, niet mogen verzuimd of nagelaten worden, al is het, dat de predikanten in het eerst voor weinig toehoorders, ja slechts alleen voor hun familie zouden moeten prediken, dewijl, zonder twijfel, indien de herders met het voorbeeld hunner gezinnen voorgaan, en -anderen, in het bijzonder hen, die de gereformeerde religie toegedaan zijn, naarstiglijk vermanen, mettertijd velen genoeg tot die predikatiën zullen komen”.

Maar moeten dan al die feesten, zuiperijen en zwelgerijen op de sabbat doorgaan? Nee, nee, de synode zal aan de overheid verzoeken om al deze rommel met strenge plakaten te verbieden. De gemeenteleden moeten leren de gehele sabbat te vieren.

Toen deze aangelegenheid in de 14de zitting der synode besproken werd deelden de Engelsen mede, hoe zij de mensen naar de kerk kregen. De overheid legde bij hen een geldboete op aan hen, die hun godsdienstplichten niet nakwamen. In de Paltz -werden onwilligen in de gevangenis gezet, maar dat gebeurde zelden.

We springen nu over vele zittingen der synode heen. Dan komen we op 1 mei 1619. Het is zitting 147 en 148. Toen was het, dat de Engelsen klaagden over de ergernis die Dordrecht gaf door de verregaande verwaarlozing van de dag des Heeren. Op diezelfde dag wierp een Zeeuwse afgevaardigde de handschoen in het strijdperk. Ouderling Josias van Oosbergen, rechtsgeleerde, maakte de opmerking, dat ze niet aan het vierde gebod voldoen, want dan zouden ze op zaterdag zondag moeten houden. Daar stak dit achter, dat ouderling Oosbergen de mening voorstond, dat de zondagsviering los staat van het vierde gebod. Een

andere Zeeuwse afgevaardigde, ds. Udemans, had hij hierin vierkant -tegenover zich. Op de opmerking van Van Oosbergen ging de synode niet direct in, omdat de Zeeuwse afgevaardigden geen opdracht hadden om deze zaak ter sprake te brengen. Toch is de kwestie later besproken in de nazittingen.

De synode voelde, dat de zaak van groot gewicht was. De partijen begonnen al scherp tegenover elkaar te staan. De ene partij wilde zeer stipt de zondag houden, omdat het vierde gebod het voorschreef en de andere partij achtte een ieder vrij. Men mocht de dag van de godsdiensttoefening zelf kiezen en alles doen op die dag, wat de godsdienst niet hinderde.

Hoe heeft de synode dit geschil opgelost? Zij heeft het niet opgelost. Zij heeft alleen een EHBO-verband gelegd. De professoren en de broeders uit Zeeland heeft men in een commissie gezet. Die moesten samen eens praten en dan enkele algemene regels opstellen, waaraan beide partijen zich zouden houden tot de naaste synode. De zaak van de sabbat is dus op deze synode niet ampel besproken, doch er is een compromis getroffen. Het merkwaardige is, dat men dit noodverband nooit door een ander heeft vervangen. Later heeft men de opgestelde artikelen, de artikelen van het compromis dus, uitgelegd als de vaststaande leer-beslissing der synode. Het is waar, dat er veel niet in is beslist. Het was ook de bedoeling niet om veel te beslissen. Men wilde slechts vaststellen, waar men het samen over eens was. Tussen een morgen- en een middagzitting in heeft de commissie haar arbeid volbracht en het volgende aan de synode voorgelegd:

1. -In het vierde gebod van de wet Gods is iets ceremonieels en iets moreels. Deze onderscheiding heb ik in vorige hoofdstukken over dit onderwerp reeds aangehaald. Moreel wil dus zeggen, dat er iets blijvend in is en ceremonieel, dat er iets veranderlijks in is. Bij de uitleg zei de ene partij, dat het ceremoniële van weinig betekenis was en de andere partij oordeelde het morele van geringe omvang of betekenis. Begrijpt u?

2. -Ceremonieel is geweest de rust van de zevende dag na de schepping, en de strenge onderhouding van dezen dag, die het Joodse volk bijzonder opgelegd was. Dat ceremoniële betekent dus dat de zevende dag veranderlijk was. De strenge onderhouding heeft dan betrekking op het verbod aan het Joodse volk om vuur aan te steken of enig manna op te rapen of ook maar iets te doen, dat op werken leek.

3. -Moreel is, dat een zekere en gezette dag aan de godsdienst is toegeëigend en daartoe zo veel rust (is geboden) als tot de godsdienst en heilige overdenking deszelfs van node is.

-Het is dus niet voldoende, dat men niet werkt onder kerktijd, de rest van de dag des Heeren moet in heilige overdenking worden doorgebracht.

4. --Nu de Joodse sabbat afgeschaft is, moet de dag des Heeren door de christenen plechtig geheiligd worden.

-Hier gaat de synode dus een stapje verder. De inhoud van het vierde gebod is, dat een gezette dag voor de godsdienst is aangewezen. Die dag is de dag van de opstanding. Deze dag houden betekent het vierde gebod houden.

5. --Deze dag is sinds de tijd van de apostelen in de eerste katholieke kerk altijd onderhouden. Dat hebben we in vorige hoofdstukken voldoende aangetoond.

6. -Deze dag moet alzo aan de godsdienst toegeëigend worden, dat men op dezelve ruste van alle slaafse werken, uitgenomen die de liefde en de tegenwoordige noodzaak vereisen, mitsgaders van alle zodanige recreatiën als de godsdienst verhinderen.

De synode was het alzo hier over eens, dat de zondagsviering de vorm aannemen moet van rusten. Werken en zondag houden gaan niet samen. Rusten betekent niet: niets doen; het betekent; niet bezig zijn in de dingen van het aardse en tijdelijke leven, doch wel bezig zijn

met de heilige dingen Gods. Als iemand heel de zondag slaapt of in zijn stoel hangt, ontheiligt hij de dag Gods. Niet werken is nog niet het houden van de sabbat.

De stilstand van de arbeid kan ook geen volkomene zijn. Het vee moet gevoederd, de koe gemolken worden, koude dringt om 't vuur aan te steken, onze spijsverteringsorganen staan niet stil en vragen om eten en drinken, de zieke vraagt om hulp; bij ongeval, dat mens of dier overkomt, moet de hand worden uitgestoken; overstroming of dijkbreuk stoort zich niet aan de sabbat, de gevangenen moeten bewaakt worden en zoveel meer. De volkomen rust is nog niet de vervulling van het vierde gebod. De rust is slechts middel. Het leven in de natuur gaat door. Van hieruit gezien is het te begrijpen, dat somtijds vromen wel van mening zijn geweest, dat men de oogst zondags binnen moest halen, -opdat Gods gaven niet bedierven. Toch is het goed, dat deze gedachte zich niet heeft doorgezet.

Moeilijker is de vraag welke ontspanningen de godsdienst verhinderen. De synode bedoelde er niet mee, dat na kerktijd allerlei spelen zouden mogen worden beoefend. In de 177ste zitting werd immers een rekwesit opgesteld, bestemd voor de Staten-Generaal, waarin er op aangedrongen werd de gruwelijke en menigvuldige ontheiligingen van de sabbat, die dagelijks voorvallen, door marktdagen, kermessen, maaltijden van gilden, wachten, buurten, bruiloften, door wapenoefeningen, jagen, vissen, vogelvangen, balslaan, door het spelen van komediën, door dansen, boelhuizen, drinkgelagen en allerhande niet noodzakelijke slaafachtige werken, zeer scherp mogen worden verboden en verhinderd.

Wat zijn nu de ontspanningen, die de godsdienst niet hinderen? Een fijne sigaar roken? Een goede maaltijd hebben? Een diepgaand gesprek al wandelende voeren. Ik weet het niet. In elk geval mogen zij de godsdienst, waartoe ook de heilige overdenking behoort, niet hinderen. Zingen en lezen en muziek kunnen dergelijke ontspanningen zijn. Maar goed, hier is het voorlopige besluit der synode. Daarna is de sabbatsstrijd pas goed uitgebroken. Doch daarover graag een andere keer.

HOOFDSTUK 9

De zondag ná de Dordtse Synode

We beginnen met het jaar 1953. Dit doen we, omdat ons een vraag bereikte van een soldaat. Soldaten zitten nog altijd met het verlot op zondag te tobben. Waarom dat moet is mij een raadsel, doch ik ben maar een buitenstaander. Doch ik merk dit op, dat in het particuliere bedrijf de mensen 's zondags tegenwoordig zo goed als allemaal thuis zijn. Vroeger kon dit niet. Dan kwamen ze soms eens in de vier weken thuis en moesten dan op zondagavond weer terug. De militaire dienst is nu zo, meen ik, dat de soldaat op vele zondagen op zondagavond terug moet keren. Als ik er iets in te zeggen had, maakte ik daar maandagmorgen van. Des-noods liet ik de soldaten dan op maandagavond of op nog meer avonden de twee of drie verloren uren, als die er zijn, inhalen. Dat moet kunnen. Maar men moet het ook willen. Wat nu onze soldaat betreft, hij zit met deze moeilijkheid. Bij hem is de verlotfregeling zo, dat er twee maanden achter elkaar 24 uur verlof wordt gegeven. Na deze twee maanden komen dan vier vrije dagen. Maar voordien moet iedere soldaat, die de zondag thuis wil doorbrengen, op zondagavond terug. Hij heeft daar principieel bezwaar tegen, wat ik ook zou hebben. Het is alleen de nood van een stervende of daarmee gelijk te stellen gevallen, die ons op zondag gebruik kan doen maken van een openbaar vervoermiddel. Maar hoe moet het nu met onze jonge soldaat? Moet hij op zondagen in het kamp blijven of is er een weg voor hem naar huis en naar de vrijheid? Ik meen, dat zijn commandant hem verlof kan geven als deze overtuigd is van de ernst van de bezwaren, die de betreffende militair koestert tegen reizen op zondag. Een verklaring van de kerkenraad van zijn woonplaats wordt dan wel eens gevraagd. Nu heeft echter onze militair mij nog een aparte vraag voorgelegd, die ik graag wil doorgeven, namelijk deze: „Bestaat er van hervormd-gereformeerde zijde een -bepaalde instelling of is er een predikant, die de zorgen van de -militairen in deze behartigt?” Ik geef deze vraag door, misschien is er iemand die raad kan bieden en hulp. Het lijkt mij een mooi werk voor onze legerpredikanten om hier eens werk van te -maken voor de algemene regel en in bijzondere gevallen. Maar dat zullen ze al wel gedaan hebben. Hier is dus mijn vraag: weet iemand raad voor onze soldaat?

Nu keren we terug naar het jaar 1620. De strijd om de rechte zondagsviering komt in dit jaar op de verschillende particuliere of provinciale synoden ter sprake. Een directe onenigheid is er nog niet. Het gaat ook nog meest om een tegengaan van de ontheiliging van de dag des Heeren. Straks komen de partijen in Nederland als leeuwen en beren tegenover elkaar te staan. Maar ook dan zijn ze het nog ten dele eens aangaande de praktijk. We zullen dat zien als we de ontwikkeling van de strijd over de zondag nagaan. Een man bijvoorbeeld als Coccejus, die de zondag niet aan het vierde gebod wilde binden, wenste toch dat deze dag met zorg gevierd werd. Vooral in theologische kwesties is het moeilijk om het standpunt van de partijen precies weer te geven, zodat de tegenstander bijvoorbeeld zegt: precies, dat leer ik, daar wil ik voor leven en sterven. Eén klein voorbeeldje maar. Heel kort geleden, op een zondagavond, preekte een leraar en noemde ook prof. K. Barth en prof. G.C. van Niftrik, vooral de laatste. Die prof. Van Niftrik, aldus de voorganger, leert de algemene verzoening, hij praat de mensen in de hemel, enz. Enkele uren later vat één der hoorders de pen op en schrijft naar Amsterdam. Dat is zijn goed recht. Hij heeft in elk geval niet

geslapen onder de preek. Wat is nu het verdere vervolg? Wel, prof. Van Niftrik leest de brief over de preek bovengenoemd. Hij leest ook ons artikel in het Gereformeerd Weekblad van 29 augustus jl. en grijpt ook naar zijn pen. Amice Vroegindewey, zegt hij, jij bent me ook een mooie; jij verwijt een paar van onze dominees dat ze een vals getuigenis geven, maar jullie dominees doen dat ook. Immers ik kan rustig zeggen, dat de dominee, waar ik een brief over kreeg, liegt. Ik leer geen algemene verzoening en ik preek geen mensen in de hemel. Maar doe mij nu een plezier, verbeter de kerk en begin bij jezelf. Denk er om, ik geef het in mijn eigen woorden weer. Nu wil prof. Van Niftrik natuurlijk niet zeggen, dat ds. Straatsma en ds. Landsman het goed gedaan hebben. Hun aantijgingen waren trouwens of veel algemener of „kannibaalser” zou ik haast zeggen. Maar om van onze goede wil te doen blijken om ons zelf in het goede spoor te houden, geef ik graag deze vingerwijzing door. Het is tegelijk voor mij een voorbeeld om aan te geven hoe moeilijk het in twisten is en dus ook in de sabbat-twisten om de inzichten van de andere partij recht weer te geven. Laat ik daar een nog sprekender voorbeeld van bijbrengen. Daar heb je prof. Knappert. Deze vrijzinnige professor heeft geschreven: „Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk in de 16e en 17e eeuw”. Daarin vermeldt hij, dat de strenge Voetianen vragen opwierpen als deze: of de zondagsrust werd geschonden door het doden van een vlo of een luis. Erg toch met die strenge Voetianen, nou? Dan moeten ze vroeger nog strenger zijn geweest dan tegenwoordig, want dit probleem is mij nog in niet ene vragenbus voorgelegd. Waar zou het te lezen zijn, dat over zulke zaken werd geredetwist? Wel, schrijft prof. Knappert, dat kunt ge lezen in het boek van G.D.J. Schotel over: „De openbare Eredienst in de Ned. Herv. Kerk in de 16e-18e eeuw” op blz. 222. Daar kun je dit echter niet lezen. Wel staat daar dat de Talmud, het dikke boek der Joodse overlevering, deze vraag bevat. Doch daarvoor kan men toch moeilijk de strenge Voetianen verantwoordelijk stellen. De Joden hebben die vraag gesteld, maar wij zijn geen Joden. Hun antwoord was: Het doden van een luis is geoorloofd, niet het doden van een vlo, want dit betekent een soort jacht. Zulke vragen en antwoorden rekende men vroeger onder de dwaze vragen. Maar hoe dacht men dan over de zondag. Men dacht verschillend. En daarom ga ik van de voornaamste gedachten en uitspraken iets vertellen. Ik geloof, dat we er voor onze praktijk ons voordeel mee kunnen doen. En nu noem ik eerst ds. W. Teellinck. Hij schreef in 1622 een traktaat over de rustdag. In een voorwoord verwerpt hij de tegenwerping, dat de geleerden niet gelijk over de christelijke rustdag denken. Dat verschil is niet zo groot, zegt hij. Alle geleerden zijn tegen de ongebondenheid. Zij betreuren het, dat men op zondag in vleselijke dartelheid uitbreekt, en dat men de herbergen en kaatsbanen enz. verkiest -boven het huis des Heeren. Hij wil geen nieuw Jodendom invoeren, maar de onderhouding van de sabbat bevorderen.

Let op de laatste tegenstelling. Het is niet gemakkelijk het onderscheid hiertussen nauwkeurig te bepalen. Geen Joodse sabbat want daar was de rust op zichzelf reeds iets. Die rust overschaduwde het volbrachte werk van Christus al. Deze schaduw is voorbijgegaan. Men houdt de christelijke rustdag nog niet als men op zondagmiddag drie uren slaapt. Ik zeg niet, dat dit niet mag, mits het daartoe strekke, dat men 's avonds helderder is voor de godsdienstoefening.

De dag des Heeren – vervolgt Teellinck – heeft hierin zijn kenmerk, dat we een gezette dag hebben, waarop we ons werk opschorten en tijd besteden in religieuze verrichtingen en voorts werken, die noodzakelijk zijn of die de barmhartigheid vereist. Dan is de dag voorts bestemd voor zodanige verkwikkingen, die de mens niet verhinderen in, maar vaardiger maken tot Gods dienst. Teellinck wil een voorbereiding voor de zondag op zaterdagavond.

Op de dag zelf onthoude men zich ook van wereldse gesprekken, gedachten en gemakkelijkheden. De dag dient geheel te -worden doorgebracht in heilige oefeningen, in en buiten het kerkgebouw.

Ja maar, zou men kunnen vragen, kan iedereen dit volbrengen? Heel de dag heilige oefeningen. Ieder mocht zo wel leven. Maar wie is tot deze dingen bekwaam? Wordt dit geen zware last voor velen? Hier is wijsheid nodig. Teellinck heeft zich in een later geschrift verdedigd tegen de gedachte, dat hij te streng zou zijn. Dan schrijft hij, dat de zondag 24 uur duurt, maar dat men niet moet zeggen, dat een schipper te middernacht zijn schip niet meer mag vastleggen. Geen scrupuleus bijgeloof, zegt Teellinck. En op die zondag zelf, mag je dan wel iets doen? Is stilzitten niet het allerbeste? Volstrekt niet. U mag eten, slapen, koken, wandelen en de bloemetjes in de tuin bekijken met vermaak. Mag je op zondag naar de kerk lopen? Gerust en ook de klok luiden. En als er een man is, die u f 1000,- schuldig is en hij gaat op zondagmorgen z'n hele boeltje in een schip laden, zodat u op maandag de schuld niet kunt innen, moet u dat ongehinderd laten -geschieden? Volstrekt niet.

Zelfs staat Teellinck het toe, dat men koren maait, als de overheid of de kerkenraad oordeelt, dat het anders verloren zou zijn. En als je onverwachts een scheur in je kleren krijgt? Herstellen. En als je een vriend op bezoek krijgt, voor wie je geen eten in huis hebt? Eten halen. En als er veel kruimels op de vloer liggen? De vloer vegen. Dat is allemaal Teellinck. „De rustdag is ingesteld voor de mens, niet om het natuurlijke leven ongemak te veroorzaken, maar om het tijdelijke leven te verkwikken en het geestelijke te bevorderen”. Het gaat er dus bij Teellinck om, dat men zoveel mogelijk de rustdag gebruikt om God te zoeken, te -dienen en Zijn Woord te overdenken, omdat men daar door de week zo'n tijd niet voor heeft bestemd. Maar dan mag men -bedenken, dat lichaam en geest hun rust en hun verkwikking ook hierin nodig hebben. Zijn dat geen gezonde gedachten? En schriftuurlijk ook. Laten de discipelen gerust een paar tarwe-korrels in hun mond steken. Ze kunnen daardoor beter naar de Heere Jezus luisteren. Dat laatste is echter de hoofdzaak. Tegen Teellinck schreef Burs. Deze laatste wil weinig verbieden. Volgens hem had de kerk geen bepaalde dag vóór Constantijn de Grote. Dat is zeker onjuist. Zeelieden mogen gerust uitvaren op zondag. Ploegen, zaaien, oogsten is geoorloofd als er vorst of regen is te wachten. Maar Burs wil toch, dat de kerkdiensten worden gehouden en hij wil niet, dat de mensen na de kerkdienst gewoon aan hun werk mogen gaan. Als ik nu zeg, dat hij reeds de midden-orthodoxe opvatting van de zondag had, zal ik het wel verkeerd zeggen, maar hoe is die dan precies? Burs wil dus – kort gezegd – wel de zondag, maar dan moet ieder weten wat hem past. Teellinck oordeelt: ieder is verplicht om, zoveel in hem is, het hemelse te betrachten. Let er echter wel op, dat ook Teellinck geen Joodse sabbatsviering voorstaat. Bij hem is een gebondenheid in het hoofddoel en een vrijheid in allerlei kleine dingen, opdat het hoofddoel bevorderd worde.

HOOFDSTUK 10

Calvijn en de zondag

Daar ben ik wel bang voor geweest, maar toch had ik nog een klein hoopje, dat ik aan de moeilijkheden zou ontsnappen. -Helaas, het is mij niet gelukt. Wat is er dan aan de hand? Wel, één van onze lezers toonde zich niet tevreden met het antwoord op de vraag of alles op zondag geoorloofd is. Mijn Zeeuwse vriend, om dat echter eerst u te vertellen, was wel tevreden. Hij heeft een veilig tehuis in de provincie Utrecht gevonden en betuigde zijn dankbaarheid voor de aandacht, die ik aan zijn brief had -gegeven. Voorts schrijft hij: „Geloof u mij, wanneer ik zeg, dat het zeer moeilijk is vast te houden aan de juiste waarheid van Gods Woord als men door een predikant van ethische richting wordt onderwezen. Ik vond het zo vreselijk, dat de Hervormde Kerk tegenwoordig zo weinig meer kan geven aan ons volk.

Dat de geestelijke armoede juist in de kerk zo groot is. Soms -benauwt mij deze gang van zaken. Want wordt niet vreselijk aan de Heere voorbijgegaan? Wordt er nog geijverd voor de Heere onze God? Neen immers. Juist door de armoede van de kerkelijke mens worden mijns inziens steeds meerdere opgeslorpt door de wereld”.

Tot zover onze Zeeuw. Men zegt wel eens, dat de gereformeerde prediking te zwaar is en te grote eisen stelt aan de jongeren. Hier is een jongere uit een ethische gemeente, zoals hij schrijft. Zou de midden-orthodoxe prediking niet te weinig eisen stellen en het hele evangelie tot een al te makkelijk iets maken? En is de bekering zo makkelijk?

Maar nu keren wij terug tot onze ontevreden lezer. Welke -bezwaren heeft hij? Ten eerste, dat ik geen teksten uit het Nieuwe Testament aanhaal. Daar heeft hij volkomen gelijk in. Ik heb alleen geschreven, dat de Heere Jezus, en datzelfde geldt -natuurlijk van de Apostelen, onmogelijk het vierde gebod krachteloos hebben kunnen maken of willen maken. Bij de zondag gaat het om dit puntje. Hebben wij nog altijd Tien Geboden of is het vierde gebod afgefallen? Als het niet vaststaat, dat het vierde gebod behoort tot de wet der Tien Geboden, welke wet van blijvende geldigheid is, en dat de zondag rechtstreeks rust op het vierde gebod, kan de praktijk der zondagsviering niet -gehandhaafd worden. Dan is de zondag een gewone werkdag -gelijk. We kunnen hem natuurlijk als vakantiedag nemen, doch daar bestaat dan geen enkel gebod Gods om op zondag niet te werken en wel naar de kerk te gaan.

Wat wil onze lezer nu met het vierde gebod?

Hij stemt er mee in, dat „de dag des Heeren is gegeven om ons in God te verblijden”. Maar dan vraag ik, wáár God één van de zeven dagen heeft gegeven om die te heiligen, behalve in het vierde gebod, dat aan de schepping en de rust van de zevende dag herinnert en zich daarop beroept? Het schijnt echter dat onze correspondent dit niet wil, want in zijn brief betuigt hij instemming met deze gedachte: „Alles wat op de zondag verkeerd en verwerpelijk is, is dat ook op de andere dagen”.

Ik heb in mijn artikel daarbij een uitzondering gemaakt voor de gewone dagtaak. Doch als men nu eens heel principieel over deze dingen wil handelen, dan moet men deze uitzondering niet maken. Als er geen onderscheid is tussen de dagen van de week, is het op zondag volkomen geoorloofd om alle wekelijkse arbeid te verrichten. Wanneer de zondag

niet rust op het vierde gebod, wordt alles een menselijke afspraak, waaraan niemand verplicht is zich te houden. Op de duur houdt men er zich dan ook niet aan. De praktijk der zondagsviering bewijst, dat de zondagsviering verslapt, als ze los is gemaakt van de wet Gods. Dit alles weet natuurlijk onze lezer heel goed. Hij is ook heel niet tegen de zondagsviering. Maar hij wil toch stellen, dat de zondag in beginsel en voor de wet des Heeren geheel gelijk is aan de -andere dagen der week. Daarvoor nu beroept hij zich op Calvijn.

Wat heeft Calvijn dan over de zondag geschreven? Onze geachte opponent haalt dienaangaande de Institutie van Calvijn aan en vraagt: „Bent u het met de uitlegging van het vierde gebod door Calvijn eens?” Hierop antwoord ik: Hoe moeten we Calvijn in Boek II, 8, 28-34 verstaan? Dat zou ik niet vragen als er een voldoende eenstemmigheid was over de uitspraken van Calvijn omtrent de rustdag. De meeste deskundigen zijn van mening dat Calvijn zich in zijn Institutie anders heeft uitgelaten dan in zijn commentaren bijvoorbeeld. En nu is het zo jammer, dat er geen betrouwbare uitvoerige studie over de sabbatsbeschouwingen van Calvijn of van de Reformatoren samen bestaat. Wat de Hervormer van Genève daar over geschreven heeft zou nog eens grondig onderzocht moeten worden. Onze lezer zal wel kennis genomen hebben van Calvijns verklaring van het vierde gebod in Boek II, 8 28-34. Daar schrijft hij kort samengevat dit: „Het doel van het vierde gebod is, dat we onze eigen werken laten -varen en de dingen van Gods Koninkrijk bedenken. Het gebod is gegeven om drie oorzaken: 1. God heeft in de uitwendige rust voor Israël willen afbeelden, de geestelijke rust. 2. God heeft -gewild, dat er een vaste dag zou zijn, op welke de Israëlieten zouden samenkomen of bijzonder 's Heeren werken overleggen, om in de Godzaligheid geoefend te worden. 3. De knechten en -andere ondergeschikten moesten een dag van rust hebben. Het eerste punt, dat de sabbat een afbeelding is van de geestelijke rust, acht Calvijn het voornaamste. Dit gebod der rust heeft de Heere streng gehoorzaamd willen hebben. De sabbat heeft een bijzondere eerwaardigheid onder al de geboden der Wet. De sabbat is dan een teken, waaraan Israël kan leren kennen, dat God hun Heiligmaker is, zodat zij van hun eigen bedachte werken -altijd mogen rusten. Die gedurige rust wordt de Joden aangeprezen, door de onderhouding van één dag uit de zeven, gelijk de Heere bij de schepping daar een voorbeeld in gegeven heeft. Dat getal 7 is het getal der volmaaktheid en wijst op de volmaakte rust, die eenmaal zal komen. Zo kan men het opvatten. Maar men kan ook zeggen, dat de Heere een dag verordend heeft, waarop het volk in de wet zou worden geoefend. Met de sabbat is echter niet genoeg gedaan, als we alleen naar het vlees rusten. Hetgeen nu behoort tot de ceremonie en de voorbeelding dat is zonder twijfel door de komst van Christus te niet gemaakt. Hij is de vervulling van de sabbat. De Heere Christus is niet tevreden met die ene dag, maar eist de ganse loop van ons leven op.

Nu herinneren we ons, dat Calvijn drie oorzaken voor de instelling van de rustdag heeft genoemd. De eerste oorzaak is er dan nu niet meer. Doch de tweede en derde oorzaak zijn gebleven. Calvijn zegt evenwel, dat de sabbat is afgeschaft en hier kan ik hem, eerlijk gezegd, niet volgen. De Heere heeft de sabbat ingesteld om drie oorzaken. Volgens Calvijn – dat laat ik nu rusten – is de eerste oorzaak vervallen, doch dan blijven er nog twee. Hoe kan hij dan zeggen dat de sabbat is afgeschaft? Bovendien verklaart hij nadrukkelijk dat de twee stutten van een dag om samen te komen en een dag om te rusten op ons zowel passen als op de Joden. Hij zegt: de kerkelijke bijeenkomsten worden door Gods Woord bevolen en zijn noodzakelijk.

Hoe kunnen zij plaats hebben, tenzij op bestemde dagen? Daar moet orde zijn. Hiertoe is een wet en regeling vanwege Staat en Kerk nodig. Als men die gezette tijd wegneemt, wordt de kerk verwoest. Daar wij nu dezelfde behoefte aan een rustdag hebben als de Joden, zo mag niemand zeggen, dat de sabbat ons niet raakt. „Want onze zeer voorzichtige en goedertieren Vader heeft zowel onze behoefte willen te hulp komen als die der Joden”. Aldus Calvijn, maar hoe kan hij dan zeggen dat de sabbat is afgeschaft? Als men dit leest, zou men zeggen dat de sabbat niet is -afgeschaft, want God heeft ook onze behoeften te hulp willen komen. Waar anders door dan door het sabbatsgebod? Moesten we niet elke dag kerk houden? Ja, zegt Calvijn, maar dat kan praktisch niet, zeker niet voor allen. „Wat reden is er waarom we ons dan niet gehoorzaam zouden begeben onder de wijze en ordinantie, die ons door de wet des Heeren is opgelegd?” Wat kan dat anders wezen dan onze sabbat, onze ene dag van de zeven? Het feit, dat de sabbat ook voor ons in ingesteld betoogt Calvijn nog duidelijker bij zijn uitleg van Genesis 2 : 3. Daar schrijft hij: „En God zegende den zevenden dag” beduidt, dat God deze dag met liefde omvangen heeft, opdat op deze dag de uitnemendheid en de waardij van zijn werk zou worden verheerlijkt. Overigens betwijfel ik niet of Mozes heeft door het woord heilig dit terstond willen uitdrukken: zo immers verdwijnt elke denkbeeldigheid doordien het tweede woord de uitlegging geeft aan het eerste. Want „kadoosj” betekent bij de Joden afzondering uit het gewone getal. De zevende dag heeft God dus geheiligd, daar Hij hem uitnemend boven alle andere verklaart, opdat hij door een eigen recht boven de andere zou uitblinken. Waaruit tevens blijkt hoe God altoos rekening met de mens houdt. Boven heb ik gezegd hoe er zes dagen gebruikt waren voor de schepping der wereld, niet alsof God deze opvolging van tijden had nodig gehad, daar duizend jaren voor hem zijn als één dag; maar opdat Hij ons trekken zou tot de bewondering van zijn werken. Datzelfde doel beoogt Hij ook met zijn rust. Want Hij heeft deze ene dag van de andere afgezonderd voor dat bepaalde doel. Derhalve is deze zegening niets anders dan een plechtige wijding, waardoor God op de zevende dag voor de overdenking en bezigheid der mensen beslag legt. Want wel is het een plichtmatige overdenking voor heel ons leven, waarin wij ons dagelijks hebben te oefenen, door in te denken zijn onmetelijke goedheid, rechtvaardigheid, sterkte en wijsheid in heel dat schone spel van hemel en aarde. Maar voor zover de mensen hierin niet steeds met heel hun ziel zoeken te verkeren, is nu de zevende dag bijzonder uitverkoren, om aan te vullen, wat aan deze heilige overdenking ontbrak. Eerst heeft dan God gerust. Toen heeft Hij deze rust gezegend, opdat deze onder de mensen in alle eeuwen heilig zou zijn; of wilt ge: toen heeft God elke zevende dag voor rust bestemd, opdat zijn eigen voorbeeld tot een duurzame -zegen zou zijn. Want op de zevende dag heeft God de mens niet eenvoudig bevolen vrij af te nemen, maar opdat hij, van alle aardse arbeid ontslagen, zich tot zijn Schepper verheffen zou... Bovendien is op te merken dat ook deze instelling niet voor -enkele eeuw of volk, maar aan heel het menselijk geslacht -gegeven is”.

Tot zover Calvijn over Gen. 2 : 3. Het lijkt mij hieruit toch wel duidelijk, dat de sabbat nu nog van kracht is. Alle eeuwen door moet immers die dag onder de mensen heilig zijn. En dan houdt Calvijn vast, dat de sabbat voor de joden een eigen betekenis heeft gehad, die deze dag voor ons niet meer heeft. Hij schrijft ook nog bij Gen. 2 : 3: „Derhalve wanneer wij horen, dat de sabbat door Christus’ komst is afgeschaft geworden, moeten wij een onderscheiding maken, onderscheidende wat behoort tot de gedurige regering van het mensenleven, en wat eigenlijk past op de oude schaduw, die te niet gedaan is, toen de waarheid is vervuld geworden”.

Dus de sabbat is niet afgeschaft. Dat volgt onmiskenbaar uit de uitleg van Gen. 2 : 3 en als in de Institutie minder duidelijke uitspraken voorkomen, zullen deze gedeelten naar de duidelijker stukken uit de commentaren moeten worden verstaan. De verklaring van Genesis is trouwens een jaar voor de dood van Calvijn uitgekomen.

HOOFDSTUK 11

Calvijn en de zondag (2)

In ons vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat volgens Calvijn de sabbat niet is afgeschaft, zoals hij ook duidelijk leert in zijn commentaar op Genesis 2 : 3.

Nu ik toch met de commentaren van Calvijn bezig ben, kunnen we er nog wel iets uit oppikken. Daar is eerst Exodus 20 : 8. Calvijn zegt daar, dat we inderdaad en voorzeker elk ogenblik Gods deugden behoren op te merken, maar wat wordt onze aandacht gemakkelijk afgetrokken. Daarom heeft God, om onze zwakheid te hulp te komen één dag van de anderen afgezonderd. Hij heeft ook bevolen, dat wij die dag van alle aardse bezigheden en zorgen vrij zullen zijn. In het Latijn staat: „ab omnibus terrenis -negotiis et curis”. Dat is dus wel wat anders dan dat alle dag aan de ander gelijk zou zijn. En dan staat er dat God dit bevolen heeft (jubet), opdat niets die heilige oefening belette. De bedoeling is niet alleen, dat elk dan thuis rust houdt, maar dat de mensen dan in het heiligdom samen komen, tot de gebeden en offeranden en de vordering in de leer van de godzaligheid. „Wat dit stuk betreft hebben wij de noodzakelijkheid van de sabbat met het oude volk gemeen, opdat we zo beter in staat zijn om te leren en van ons geloof te getuigen”.

Niet minder duidelijk spreekt Calvijn in zijn preken over Deuteronomium. In de ene preek zegt hij: „Hij, die de sabbat in verachting stelt, heeft al Gods ordinantiën onder de voeten geworpen, zo veel als in hem is, en indien de sabbat niet wordt onderhouden is de rest niets waard. Op andere dagen begeven wij ons, omdat wij te zeer bezet zijn door onze wereldse handelingen, zozeer niet tot God als op die dag, welke geheel voor deze dingen is bestemd. Die dag moeten wij rusten van de werken, welke de werken Gods en de aanroeping van Gods Naam hinderen, of die ons stuiten in de oefening van ons zelf en Gods heilig Woord”. Uit dit laatste begrijpen we, dat het niet genoeg is als we op zondag de kerkdienst(en) bijwonen. Ook de overige uren van de rustdag moeten aan de hemelse dingen zijn gewijd. „Die dag is geheel voor deze dingen bestemd”, lezen we immers. Uit een andere preek: „God zegt, dat Hij tevreden is als wij Hem één dag toewijden, maar Hij verwijt dan ook de mensen hun ondankbaarheid, als zij de dag der rust niet onderhouden en -heiligen. Die dag is bevorderlijk voor het overige der week. Alle gelegenheden, om het gebod van de rust te overtreden moeten worden weggedaan, opdat deze dag met groter eerbiedigheid worde onderhouden”.

Ik zou zeggen, dat we nu maar weer eens moesten terugkeren tot de vraag uit de toegezonden brief: „Bent u het met de uitlegging van dit vierde gebod door Calvijn eens?” Van harte antwoord ik hierop met ja. De grote Hervormer spreekt in het aangehaalde toch wel heel duidelijk van een gebod van rust op die ene rustdag. Hij maakt een helder onderscheid tussen de ene rustdag en de zes overige dagen. De lezer echter heeft bij Calvijn pas goed leren zien, dat God niet recht heeft op één dag in de week, maar op elke dag. Hij ziet het zo: „Op zondag behoeven wij niet te werken, maar mogen het eventueel wel” (Rampzondag, 1 februari 1953). Ja, dat geloof ik ook wel. Daar had ik Calvijn niet eens voor nodig, want de Heere Jezus heeft ons al geleerd, dat we een mens op de sabbat mogen helpen en de Joden wisten al, dat men een schaap uit een put mocht halen. Hoeveel te meer

dan uit een zee. Maar als ik de bedoeling van de lezer goed -begrijp, wil hij stellen dat we op zondag, als we het wensen, alles mogen doen, wat we door de week ook mogen. Daarvan hebben wij bij Calvijn tot op dit ogenblik niets gevonden. „Wie de -sabbat niet onderhoudt, treedt al Gods geboden met voeten”. Dat betekent toch zeker: wie geen onderscheid maakt tussen de zes werkdagen, die ons zijn toegestaan en de ene dag, die God voor Zichzelf heeft bestemd, handelt zeer goddeloos. Hoe is onze lezer en schrijver tot deze opvatting gekomen?

Ik denk: door een verkeerde uitleg van een gedeelte uit de Institutie, dat we nog niet gelezen hebben. Maar, ik geef toe, dat de goede uitleg niet zo makkelijk is. Want als we door bovenstaande gedeelten uit de geschriften van Calvijn een duidelijke voorstelling hebben van de grote betekenis, die voor Calvijn de zondag heeft, dan moeten we nu ook nog het volgende uit de Institutie horen. In II, 8, 33 begint Calvijn over onrustige geesten. Zij -maken veel rumoer en zeggen, dat het christenvolk in het Jodendom gehouden wordt. Daarop antwoordt onze professor uit Genève, dat hij de Joodse bijsmaak van de rustdag wegneemt. Dat is dan wat hierboven onder 1. als de oorzaak van het vierde gebod is genoemd. Calvijn gaat op dit punt breder in. Hij wil, dat er op zondag gerust wordt, maar niet om dan „gedachtenis te houden van de verborgenheden, die in vorige tijden bevolen -waren”. Calvijn wil de hele zondag houden en wil, dat er niet gewerkt wordt, doch hij wil dat niet om de rust in Christus af te beelden, doch om de kerkdienst en de persoonlijke oefening van het geloof (vergeet dit niet) te onderhouden en het lichaam van de werkers rust te geven. Als men de Institutie uitlegt naar de -duidelijke woorden uit de commentaren, vind ik Calvijn nog zo onduidelijk niet. Anderen echter hebben de reformator uitgelegd naar hun eigen vrijgevochten gevoelen, alsof de zondag gelijk te achten is met andere dagen, en dan brengt men Calvijn in strijd met zichzelf.

Doch nu komt er in II, 8, 34 iets, wat moeilijker is om te verstaan. Eerst zegt hij daar: „De ouden hebben ook deze dag, die wij des Heeren dag noemen niet gesteld in de plaats van de -sabbat zonder rijp oordeel. Doch dan komt er: „En nochtans is mij aan het getal van zeven niet zoveel gelegen, dat ik de kerk aan de onderhouding van die zou willen verbinden. Want ik zou de kerken niet willen veroordelen die andere gezette dagen mochten hebben tot hare vergaderingen, als ze zich maar van -superstitie onthielden. Hetwelk geschieden zal, wanneer ze allen tot onderhouding van goede discipline en welgeschikte ordening aangelegd worden”. Vertel me nu maar eens, wat Calvijn wil. Zou hij het goedvinden als andere kerken op vrijdag de rustdag hielden? Zulke kerken zijn er niet of we moeten de Mohammedanen er in betrekken. Bedoelt Calvijn dat hij er geen bezwaar in ziet om de rustdag om de tien dagen te hebben? Ik weet het niet. Voor degenen, die het vierde gebod willen afschaffen lijkt het mij ook al niet helder genoeg te zijn. Maar in elk geval kunnen deze duistere zinnen de heldere uitspraken van Calvijn niet van hun kracht beroven. Zodat ik het altijd nog met hem eens ben, voor zover ik hem versta.

In het vervolg van dit hoofdstuk geeft de schrijver van de Institutie dan een korte samenvatting van de inhoud van het gebod. Dat is: wij moeten ophouden uit onszelf te werken en de Heere door Zijn Geest in ons laten werken. Dan moet ieder voor zich, zo dikwijls hij of zij tijd heeft, zich naarstig bezig houden met (zoeken toe te nemen in) een godvruchtige kennis van Gods werken. Verder moeten wij allen tegelijk onderhouden de wettige orde, welke tot het gehoor des Woords, tot de sacramenten en de gebeden is ingesteld. Hierbij bedenke men hoe Calvijn voor de rust en voor de persoonlijke

godsdienstoefening op de zondag heeft gepleit, zoals uit het vierde gebod een volkomen rust (zoveel dat mogelijk is) en een volkomen gebruik van die dag in de dingen Gods, volgt. Hij staat in beginsel dezelfde zondagsviering voor als onder ons de eis is geworden, maar in de theorie doet hij een enkele duistere uitlating. Ook nog in het vervolg van het hoofdstuk, waar hij zich verzet tegen een scheiding in een ceremonieel en een moreel gedeelte. Calvijn verzet er zich tegen, dat er bijgeloof gepleegd wordt met de zondag. Daar hoeft niemand op tegen te zijn. Maar wat is bijgeloof? Als men de hele dag tot een stipte rust bestemd? Dat wil Calvijn ook. Als men heel de dag tot geestelijke oefening bestemt? Dat wil Calvijn ook. „Alle gelegenheden, om het gebod der rust te overtreden moeten worden weggedaan”. Geen trein of autobus, hooibouw of iets dergelijks op zondag, want dat zijn zulke gelegenheden. Dus blijft het zo, dat weliswaar Calvijn zich in de -Institutie soms ietwat duister uitdrukt en zich tegen vijanden wendt, die wij zo direct niet herkennen, maar in beginsel wil hij de zondag heel de dag houden als een bijzondere dag. De sabbat is niet alleen voor de Joden ingesteld, doch ook voor ons. Het vierde gebod met zijn onderscheid tussen de ene dag en de zes overige dagen is ook voor ons van kracht. Calvijn heeft het met alle gewenste duidelijkheid uitgesproken in zijn preek over Deut. 5 : 13 - 15, die we hierboven aanhaalden. Om onze zwakheid is een bepaalde dag ook voor ons aangewezen. Het is niet genoeg, dat wij streng rusten. Daar hoeven we geen bijzondere erkentelijkheid van 's Heeren kant voor te verwachten. Maar het is -bedoeld, opdat wij die dag aan God wijden. Wat nu Calvijn zelf betreft, men moet niet vergeten, dat hij elke dag als een zondag hield. Vaak hoort men de bewering, dat Calvijn alle spel en ontspanning toestond. We hebben er echter niet van gelezen. Bidden en Gods Woord lezen en goede boeken, daarop gegrond, daar pleit Calvijn voor. Men zegt ook wel, dat toen Knox Calvijn -bezocht, hij hem op zondag bezig vond met balspel. Welke bewijzen men daarvoor heeft, weet ik niet. Tot zover deze keer. Vermoedelijk zal onze lezer nog even aan mijn mouw trekken en vragen wat ik denk over de uitleg van Col. 2 ; 16, Gal. 4 : 10 en 11 en Rom. 14 : 5? Dat moet dan een andere keer maar eens. Maar met Calvijn ben ik het nog altijd eens, als ik hem niet half maar heel mag lezen, en de minder duidelijke uitspraken naar de duidelijke mag verstaan.

HOOFDSTUK 12

De professoren en de zondag

We hebben al menig hoofdstukje geschreven over de sabbatstrijd. Meestal moesten we vermelden hoe de menselijke natuur zich verzet tegen de heiliging van Gods dag. „Het vlees onderwerpt zich der wet Gods niet, want het kan ook niet”. Deze strijd tegen de rust en de heiliging van 's Heeren dag is met de bedorven natuur des mensen gegeven. Want dit is voor elke beschouwing en beoordeling van het menselijk doen van uiterst gewicht, dat men de val in Adam niet vergeet. Doch er is ook nog een andere strijd geweest en die ging over de vraag of er wel een gebod van zondagsrust is. Het is voor mij haast ongelooflijk, gezien het vierde gebod, dat deze vraag ooit is beantwoord met een ontkenning van het gebod om de rustdag te houden. Maar het is geschied en ik moet er wat van vertellen nu ik eenmaal in die zondagsvragen verzeild ben geraakt. Over enkele weken hopen we te gaan vertieren, zoals de Katwijkers plachten of plegen te zeggen, als zij de ene visplaats verlaten om hun geluk op een andere plek in zee te beproeven. In de twist over de sabbat was één van de belangrijkste vragen deze, of het sabbatsgebod eerst op de -Sinaï of reeds bij de schepping was gegeven. Die vraag was vooral hierom belangrijk, omdat de mening, dat het sabbats-gebod eerst op de Sinaï was gegeven hand in hand ging met de mening, dat het gebod als zodanig ons niet meer betrof. Dan is er voor ons geen onderscheid tussen de dagen meer. Prof. Martinus Schoock beweerde in 1657 in een openbaar geschrift, dat ieder op zondag werken en allerlei genoegens najagen mocht, dat men gerust openlijk kopen en verkopen en de herbergen bezoeken mocht, die des zondags evengoed als op de andere dagen der week geopend mochten wezen. Het behoeft niet te verwonderen dat zulke dingen niet tevergeefs werden gesproken of worden gesproken. Want ook in onze eeuw kan men het horen zeggen, dat op zondag alles mag, wat op de werkdagen ook mag. Men schrapte gewoon het vierde gebod. Ja, zegt iemand, dat zijn -natuurlijk weer die vrijzinnige of midden-orthodoxe schrijvers. Inderdaad, die voelen het meeste voor vrijheid. Misschien komt dat, omdat zij een aardige goede natuur hebben en daarom de noodzakelijkheid van de teugel van Gods gebod niet zo gevoelen. Misschien komt het ook, omdat zij meer uit het idealisme van de wijsbegeerte, dan uit het realisme van het geloof leven. En misschien is het niet psychologisch of dogmatisch te verklaren. Maar het feit ligt er. Die de reformatorische geest van Calvijn in zich hebben, voelen voor de noodzakelijkheid van algemene -regels om naar te leven. Doch nu komt prof. Gomarus om de hoek kijken. O, zegt u, dat is de strengste van de strengsten natuurlijk. Dat is die supralapsarist, de man van de kaarsrechte lijn. Merkwaardigerwijze was hij toch ook de man, die verdedigde, dat de sabbat is ingesteld een maand na de uittocht uit Egypte. Als er dan in het vierde gebod staat: „Gedenk de sabbatdag” is bedoeld: de sabbatdag, die kort geleden, naar de beschrijving van Exodus 16, is ingesteld. Maar als er dan reeds in Genesis 2 van de sabbat gesproken wordt, hoe is dat dan te verklaren? Dat is een prolepsis, zegt de geleerde man en velen hebben na hem dit woord herhaald. Met prolepsis of anticipatie bedoelde hij, dat in Genesis 2 de sabbat reeds wordt genoemd, en dus vooruit genoemd, hoewel ze pas in Exodus voor de Israëlieten is ingesteld. Erg sterk is deze verklaring van Genesis 2 : 2, 3 niet. Maar de gereformeerde mannen in de 17e eeuw schrokken wel een beetje van Gomarus. Toch komt het meer voor,

dat karakters als dat van laatst-genoemde gemakkelijk in uitersten vervallen. Nu moeten - we wel eventjes nadrukkelijk onderstrepen, dat Gomarus een -voorstander was en bleef van een nauwgezette zondagsviering.

Anders stond het enige tijd later met Coccejus. U zult het wel goed vinden, dat ik niet bij alle professoren stil blijf staan. Hier geldt: zoveel professoren, zoveel meningen. Daar was bijvoorbeeld Andreas Rivet. Deze hield er aan vast, dat de sabbat in het paradijs was ingesteld, maar toch geen moreel gebod is. Ja, wat is dan eigenlijk moreel. Daar had men natuurlijk ook verschil over. De een zei: moreel betekent, dat het gebod van blijvende en -algemene geldigheid is. Maar de ander zei: moreel kan alleen maar betekenen, dat het gebod uit Gods Beeld voortvloeit en dat de wereld zou vergaan, als dit gebod helemaal niet wordt gehouden. De een zei: het sabbatsgebod vloeit uit de natuur van de mens: zijn lichaam moet rusten en zijn ziel zich in God verkwikken. Daar moet één dag per week noodzakelijk voor dienen. De ander zei: het gebod is helemaal niet natuurlijk, het had heel -anders gekund. Als het u een beetje gaat duizelen, slaat u dit maar over. Wanneer het verstand er met een mens van doorgaat en hij niet let op het geheel van de dingen, kan er van alles gebeuren. Verstand kan ontzettend domme dingen doen en zeggen, wijsheid alleen is wijs. Helaas worden de meeste boeken met meer verstand dan wijsheid geschreven en dat geldt van de preken ook. Doch daar hadden wij het nu niet over. Rivet combineerde: ingesteld in het paradijs en toch ceremonieel, maar hij is voor een nauwgezette zondagsviering.

Amesius pakt het weer anders aan. Hij stelde, dat God van de schepping af heeft ingesteld, dat één van de 7 dagen Gode heilig zal zijn. Het is geen natuurrecht, doch positief recht van God. De deelnemers aan de cursus „geestelijke vorming” zullen met genoegen constateren, dat het nuttig is de betekenis van deze woorden te kennen. De wijze, waarop de Joden de sabbatdag moeten waarnemen, bevatten iets ceremonieels, maar het gebod bleef moreel. Het vijfde gebod is immers ook algemeen geldig, al staat er iets bij over het land, waarin het u welgaan zal. Amesius was heel streng wat betreft de zondagsrust. Hij ging verder dan Teellinck. Het moet werkelijk heel noodzakelijk zijn als men op zondag wil werken.

Maar nu Coccejus. Want tot hiertoe mocht men verschil hebben, in de hoofdzaak van de praktijk bleef men één. Natuurlijk was de theorie van Gomarus niet bevorderlijk voor de zondagsrust, doch hij bedoelde dat zelf niet. Men streed op waardige wijze met elkaar. Doch hierna werd de kerk van Nederland in twee kampen verdeeld. Voetianen en Coccejanen kwamen tegenover elkaar te staan. Voetius had een keer met nadruk laten vastleggen, dat hij niet afweek van de regels der Dordtse synode. Doch Coccejus week er zeker van af. Hij leerde, dat het vierde gebod enkel ceremonieel was en dat er dus geen verplichting van Godswege voor de christen bestond om het te onderhouden. Weg zondag! Dat laatste sprak Coccejus evenwel niet uit. Hij voor zich nam het fundament onder de zondagsviering weg, maar wilde toch dat de zondag bleef bestaan. Hij had echter genoeg verstand moeten hebben om te begrijpen, dat dit niet kan. De sabbat was dus volkomen afgeschaft. Hij was trouwens pas – volgens Coccejus dan – in de woestijn ingesteld. Nochtans doen we er goed aan, als we de zondag enigszins houden. Het is niet zonder Gods voorzienigheid dat wij een zondag hebben. Men moet dat niet zo-maar veranderen. De onderlinge vergaderingen moet men niet nalaten. Maar op deze dag werk te doen is geen zonde, tenzij terwille van de orde. En nu zeg ik nog eens: weg dag des Heeren. Nu wordt het een dag der wereld.

Ik hoef niet te vertellen, dat de gedachten van Coccejus, die door prof. Abraham Heidanus bijzonder werd verbreid, grote -tegenspraak vonden. Zo ontstond een grote verbitterde

strijd. Hij bleef niet tot de boeken beperkt. Ook van verschillende kansels voer men heftig tegen Coccejus uit, die als onrechtzinnig aan de gemeente werd voorgesteld. In 1659 verboden de Staten van Holland voor hun provincie het voortzetten van de twist. Toen begon Franciscus Burmannus in 1665 in Utrecht. Hij maakte zijn Coccejaans gevoelen van de sabbat bekend in een preek. Sommigen liepen die bewuste dag uit de kerk weg, anderen -zaten te genieten. De kerk, en dat niet alleen in Utrecht werd in twee partijen verdeeld. Aan de ene kant stonden zij die Cocce-janen werden genoemd. Zij hielden de sabbat voor gegeven in de woestijn en het vierde gebod ceremonieel en afgeschaft. -Eigenlijk beschouwen ze de Tien Geboden als afgedaan voor de kerk van het Nieuwe Testament.

Tegenover de Coccejanen stonden de Voetianen. Het ernstigste deel der gemeente hadden zij aan hun zijde. Daar wordt wel eens geschreven, dat de leerlingen van Coccejus soms verder gingen in hun stellingen dan de leermeester zelf. Hetzelfde beweert men van de Voetianen. Dat kan heel goed waar zijn. De laatsten zullen wel eens dingen hebben gesteld, die te wettisch waren. De zondag mag een vreugdedag blijven en het is niet zo, dat men heiliger is naarmate men minder eet en minder rookt en minder praat op zondag. Daar is ergens tussen twee uitersten de weg die wij gaan moeten. Toch mogen we blij zijn, dat de Coccejanen deze strijd niet hebben gewonnen. Dan was er van de zondag nog minder overgebleven dan nu. Want soms moeten predikanten van de kansel af wel geleerd hebben, dat er na de kerkdienst geen reden was om niet te doen waar men lust in had. Velen hoefde men dat maar één keer te zeggen. Zelfs als men het niet zeide, durfde men dit toch wel. Al waren de Voetianen, sommigen tenminste, mogelijk wel eens wat al te streng, zij hebben de gereformeerden voor een al te oppervlakkige sabbatsbeschouwing bewaard.

En hoe is deze strijd tussen de partijen afgelopen? Zij zijn enigszins bij elkaar gebleven, doordat ze tenslotte beide hebben vastgehouden aan de zes artikelen van Dordt. Nieuwe kerkelijke uitspraken zijn er niet gedaan en een vaste welomschreven belijdenis inzake het vierde gebod is nooit gekomen. Maar Lodewijk XIV heeft er toch aan meegeholpen, dat de Voetiaanse gedachte iets meer de overhand kreeg. Dat kwam, omdat hij een grote nood over land en kerk bracht in 1672 en ook de oorzaak werd dat we een nieuwe Oranjevorst kregen. Dit betekende winst voor het ernstige deel der kerk. Maar opgelost, nee dat zijn de vragen niet. Zelfs nu zijn er nog predikanten, die leren, dat men er op zondag na de kerkdienst wel een dag van de wereld van maken mag.

Stond er laatst niet het volgende berichtje in „Woord en Dienst”: „De classicale vergadering van Maastricht heeft zich beraden op het vraagstuk van sport en spel op zondag. In haar conclusie wijst zij de gemeenten van haar ressort op het voorrecht der kerk de zondag te vieren als herinnering aan de opstanding van haar Heer Jezus Christus, de Enige, die de mens naar geest, ziel en lichaam vrij maakt (*vrij om Gods dag te ontheiligen, LV*). Zij geeft daarnaast in overweging, de mogelijkheid te bieden tot een vrijetijdsbesteding, resp. een sportbeoefening op zondag, waarbij ouderen en jongeren zich gebonden blijven weten aan de Heer der kerk”.

Hier kunt u het verschil zien. In de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw heeft de kerk al maar gestreden tegen allerlei spelen op zondag. De kerk had die dag nodig voor haar twee kerkdiensten, voor de huiscatechisatie, voor de rust en de heiliging. Maar de kerken in Limburg vinden, dat er nog niet genoeg aan sport gedaan wordt en nog niet genoeg wereld toegewijd wordt van 's mensen tijd. Ik ben eigenlijk wel een beetje -benieuwd hoe dat voetballen er uit ziet, dat gebonden is aan de Heer der kerk. Is dat misschien sportiever? U ziet de Coccejanen zijn bijvoorbeeld door de synode van Overijssel in 1667 wel

-veroordeeld, maar ze zijn toen blijkbaar verhuisd naar Limburg. En dan klaagt men in de midden-orthodoxie, dat het met de kerk niet wil. Zou het nu niet gaan, nu men er een voetbalvereniging van wil maken? Maar, o ja, ik zou het vergeten, men mag van zulke dingen niets zeggen, want men mag eigenlijk geen kritiek hebben. Dan zullen we het voor ditmaal laten rusten.

HOOFDSTUK 13

Welke tekst van zondag 38 van de Catechismus geldt voor ons: de Duitse of de Nederlandse?

In het gesprek over de zondag, dat in de eerst helft der 17e eeuw in ons land met grote levendigheid gevoerd is, kwam natuurlijk ook zondag 38 ter sprake. We weten allen, dat deze zondag weinig of niet ingaat op de zondagsrust. Natuurlijk moet die er ook volgens zondag 38 zijn, want anders kan men niet naarstiglijk tot de gemeente Gods komen. Maar verder blijven er in deze zondag vele vragen onbeantwoord. Het spreekt evenzeer vanzelf, dat in de strijd over de zondag de uitleg van de Catechismus van het vierde gebod ook ter sprake kwam. Maar nu is er een verschil tussen de Duitse en Latijnse tekst enerzijds en de Nederlandse tekst anderzijds.

Onze Catechismus, zoals wij die kennen, begint met de vraag: „Wat gebiedt God in het vierde gebod?” Antw. ...dat ik, inzonderheid op de sabbat dat is op de rustdag, tot de gemeente Gods naarstiglijk kome”. De Duitse uitgave heeft:,dat ik op de rustdag tot de gemeente Gods naarstiglijk kome”. Datheen heeft er het woord sabbat ingevoegd, en zo is de Catechismus onder ons aanvaard. Maar in deze vorm wordt door de kerk van het Nieuwe Testament een sabbat erkend.

God zegt in het vierde gebod: „Gedenk de sabbatdag”. Hebben wij een sabbatdag. Jawel de zondag, onze rustdag. Dit verschil deed Burman spreken van de Catechismus Heidelbergensis, maar Essenius sprak van de Catechismus of Catechesis Belgica, want deze uitgave hadden de kerken in ons land aanvaard.

In het gesprek over de sabbat stonden tegenover elkaar de voorstanders van de moraliteit en de voorstanders van de ceremonialiteit. Moreel wil in dit verband zeggen, niet waar, dat de zondag om het vierde gebod voor ons verplicht is. Dit immers is het eerste punt, waar het in het vraagstuk van de zondag om gaat, of we in de heiliging van de dag des Heeren te doen hebben met een menselijke instelling, dan wel met een ordinantie van God. Sommigen zeiden: het is moreel, dus het is van God en wordt hier op aarde nimmer afgeschaft. Anderen zeiden: het is ceremonieel en is, tegelijk met de offerdienst en zo, vervallen. Hoe redeneren de voorstanders van de morele opvatting? Zij -beginnen met vraag en antwoord 91. Daar wordt gesproken van de goede werken en o.a. gezegd, dat de goede werken moeten geschieden naar de wet Gods. In vraag 115 wordt gezegd dat God ons die wet scherpelijk laat prediken. En dan is de inhoud van die wet, volgens vraag 103, dat we op de zondag zo en zo handelen. De viering van de zondag rust dus volgens de Catechismus niet op een menselijke inzetting doch op de wet Gods. Het is een gebod Gods, dat men op de rustdag, die onderscheiden wordt van de andere dagen zal rusten van ander werk en zich wijden aan de oefening van de godsdienst. De zondag heet een rustdag. Daar is met dat ene woord veel gezegd. Voorts zegt de Catechismus, - dat we de kerkdienst of het predikambt en de scholen moeten -onderhouden, want anders komt de rustdag niet aan zijn doel. Dan wordt hij niet

geheiligd. Ten slotte wordt als vrucht van de onderhouding van de rustdag genoemd, dat we zo vorderen in de heiligmaking, dat we ook de andere dagen van onze boze werken rusten. Maar nu komt de andere partij. Zij begint met de Duitse tekst. Daar staat: „Am Feiertage”. Dus zo iets van feestdag. De Latijnse tekst heeft „festus diebus” dus: op de feestdagen. Daarnaast willen zij onze Catechismus uitleggen. Want in die andere uitgaven is het duidelijk, dat niet uitsluitend aan de zondag is gedacht en aan de sabbat, die ook nog voor deze tijd zou gelden, maar wordt het gebod opgevat als een aanwijzing voor de feestdagen der kerk. Het vierde gebod zou dan zeggen: vier de feestdagen der kerk. Wat zeggen nu de eersten?

Zij zeggen dat niet de Duitse of de Latijnse, maar de Hollandse tekst van de Catechismus in onze kerk is aangenomen en dat is niet zo maar gebeurd. Wacht even zegt nu de tweede partij. Hebt u er wel erg in, dat er in het antwoord staat „inzonderheid”? Dus hier zijn de feestdagen en de rustdagen geboden. Maar wij durven toch niet te zeggen, dat de feestdagen van God zijn geboden? En als wij dat niet van de feestdagen zeggen, dan ook niet van de zondag.

Wij voelen ons helemaal niet verslagen, zeggen de eersten. Weet u wel wat „inzonderheid” wil zeggen? Dat betekent: het eigenlijke en allervoornaamste van het vierde gebod, dat waar het direct om gaat, heeft betrekking op de zondag. De zondag is de tijd van de godsdienstoefening. Maar tegelijk spreidt dit gebod z'n vleugel ook uit over een boete- en bededag, een dankdag en dergelijke. Vanwege de verplichting die een christen heeft om op de dag des Heeren tot de gemeente Gods te komen, is hij daartoe ook op werkdagen gehouden, als de gelegenheid niet ontbreekt.

Maar dan hebben we nog wat, zegt de tweede partij. Het vierde gebod zegt alleen, dat we God op een zekere tijd moeten dienen. De kerk stelt de dag vast. Nu moeten wij geloven, dat God ons gebiedt op die dag naar de kerk te gaan. Het is als met het Avondmaal. Christus heeft het geboden, maar niet de tijd -bepaald. De kerk bepaalt de tijd. Wij moeten komen als op een bevel van Christus.

De eerste partij antwoordt hierop, dat dit strijdt tegen de tekst van de Catechismus. Dit leerboek zegt, dat een bepaalde dag nl. de sabbat is aangewezen. Die sabbat is voor ons de zondag dat is de rustdag. Het vierde gebod verplicht ons op die dag.

Nog eens komt de tweede partij naar voren. U spreekt over werk, zeggen zij. Weet u wel wat voor werk bedoeld is? Het is een rustdag van boze werken. Wij moeten alle dagen van onze boze werken vieren en de eeuwige sabbat in dit leven beginnen. Dat is onze rustdag. Nee, zeggen nu weer de eersten. Dan zouden we elke dag naarstiglijk tot de gemeente Gods moeten komen en hier is toch klaarblijkelijk een rustdag, die onderscheiden is van de andere dagen. Die eeuwige sabbat hier beginnen, dat is mooi, maar het is een vrucht van de viering van de wekelijkse sabbat. Ho nu eens, zeggen weer de bestrijders van de goddelijke grondslag van de zondag, de Catechismus spreekt helemaal niet van die uiterlijke en strenge rust, die gij voorstaat. Dan antwoorden de eersten met te verwijzen naar de verschillende synodebesluiten, waarin de overheid werd aangespoord, om voor een goede zondagsrust zorg te dragen. Uit dit kort overzicht van dit ene puntje uit het grote gesprek over de zondag kunnen we zien met welk een indringende ernst, dit gesprek is gevoerd. Het is niet altijd makkelijk met het verstand te beredeneren, wat de intuïtie onmiddellijk grijpt. Als de zondag een menselijke inzet is, vervalt de eis tot rust en heiliging van de zondag. Dan wordt het een levensvorm, waar ieder voor zich vrij tegenover staat.

Maar op deze wijze is er over zondag 38 een gesprek gevoerd.

HOOFDSTUK 14

De zondag in Zeeland vóór 1620

In de *Christinnereis*, het vervolg op de *Christenreis*, beide geschreven door John Bunyan, komt onder meer de figuur van Eerlijk voor. Hij kwam uit de stad Stompheid. Volgens Eerlijk zelf ligt die stad nog 4 graden noordelijker dan de stad Verderf. Daar is totaal geen gevoel voor godsdienst. Hij zegt: „In mijn land zijn de mensen als ijsbergen. Ik was de grootste ijsberg. Maar toch deed de Zon der gerechtigheid mij smelten”. In zijn jeugd had Eerlijk vriendschap gesloten met Goed Geweten. Die band is -altijd gebleven en Eerlijk heeft daar een bijzonder genoegen van gehad, toen hij de doodsrivier overging. Want hij is inderdaad -gestorven. Vermoedelijk is hij de laatste van zijn geslacht, want het is moeilijk om een eerlijk mens ergens te vinden. Neem nu bijvoorbeeld het geslacht van schrijvers in boeken of cursussen of kranten. Die moesten nooit iets durven neerschrijven zonder dubbele controle.

Maar wat valt dat tegen. Zo kreeg ik een cursus in mijn handen, getiteld: „De stem der profetie”. De schrijver daarvan is vast geen kleinzoon van vader Eerlijk. Ik kwam er tenminste een heel -andere voorstelling over het ontstaan van de zondag in tegen dan de bronnen ons geven. Daarom wil ik nog even een paar feiten vastleggen.

De bijeenkomsten op zondag, dat is op de eerste dag der week, zijn direct met de dag der opstanding begonnen. Daarvan geven Johannes 20 : 7; 1 Cor. 16 : 2 en Openbaring 1 : 10 genoegzaam Bijbels getuigenis. Weliswaar onderhielden de christenen uit de Joden ook de Joodse sabbat, maar dat deden zij ook met de Joodse offeranden en heel de wet blijkens Handelingen 21 : 15 - 25. De heidenen hebben nooit de Joodse sabbat gehouden. Voorzover de Galaten daartoe neigden heeft de apostel Paulus hen hevig berispt, Gal. 4 : 10. Het oudste geschrift van de christenen – na de boeken van het Nieuwe Testament – spreekt over de godsdienstoefening op de zondag, hier genoemd „de dag des Heeren”.

Dat is nog vóór het jaar 100. Justinus noemt in 155 de eerste dag der week, op welke de christenen kerk hielden, de dag der zon. Hij schreef immers aan de keizer en zo noemden de heidenen deze dag, net als wij dat plegen te doen: zondag. Op die dag werd door de hele christenheid gerust en gekerkt. Tertullianus geeft daarvan getuigenis omstreeks 200. En als dan Constantijn de Grote keizer wordt, schrijft hij de rust van de eerste dag ook aan de heidenen voor. Dat heeft niet te maken met tegemoet komen aan de dienst van Mithras ofzo. Het tegendeel is waar.

Dit zijn de feiten, waarover we uitvoeriger hebben geschreven.

Maar nu weer eens wat anders. We hebben reeds uiteengezet, dat overal in onze kerk na 1572 geijverd werd voor een goede zondagsviering. Maar wat is een goede zondagsviering? Is één kerkdienst al goed of zijn twee kerkdiensten pas het rechte? Het schijnt, dat men daarover in Zeeland het eerst is begonnen te twisten. Sommigen waren in deze provincie voorstanders van een strenge praktijk. Dat is hier en daar nog wel. In nauwgezette zondagsviering zocht men, meer dan elders, één der hoofdpunten der christelijke vroomheid. Men verklaart dat uit de aard der Zeeuwse vroomheid. Het kan best waar wezen. Wat mij dan -echter verwondert, is dat men in Zeeland puur vrijzinnige, puur ethische,

vroeger ook puur confessionele, en nu nog puur gereformeerde gemeenten heeft in de Hervormde Kerk. Het zwaarste en 't lichtste vindt men er. Gemeenten, met trouwe kerkgang en daarnaast soms een groot eiland met zeer slappe kerkgang. Die Zeeuwse vroomheid kan toch blijkbaar alle vormen aan-nemen. Het kan echter waar zijn, dat zij het meeste leeft bij een gereformeerde prediking, die het bevindelijk element niet verwaarloost. Dan moeten de kerkeraden ijveren om deze prediking in alle gemeenten te brengen, want dat is ongetwijfeld in de weg van de gehoorzaamheid aan Schrift en Belijdenis.

Wat was die erg strenge zondagsviering? Ds. G. Udemans heeft er als volgt over geschreven. De hoofdzaak van het vierde gebod is, dat wij één dag in de week geheel afzonderen voor de dienst Gods. Verboden is alles wat de mens belet de zondag te vieren: duivelse werken als vechten en ledigheid, wereldse werken als oogsten en vergaderen, ontspanning als kaatsen. Onze ontspanning moeten we op de zes werkdagen zoeken. De verkwikking van de zondag bestaat in rust van de arbeid, samenspreking met vromen, godzalige wandelingen na de kerkdienst. Deze ontspanning geeft meer verkwikking dan vechten en drinken. Alle werken van godzaligheid, barmhartigheid en presente nood zijn geoorloofd. Presente nood geeft dokter en vroedvrouw, maar ook de dijkwacht en de soldaat verlof om te werken. Tegen het water en tegen de vijand moet alle verzet worden geboden. De regel van Matth. 12 : 7 geldt voor ziekte. Israël trok ook op de sabbat rond Jericho. Volgens Udemans is het vierde gebod moreel en eeuwig. Alleen is de dag veranderd door de Apostelen en de Kerk, opdat we de opstanding van Christus gedenken en is de strenge rust verzacht. De zondag is een feestdag des Heeren. Die dag moet onze ziel reine klederen aantrekken, 's morgens vroeg opstaan, de eeuwige dingen overdenken, de kerkdienst bijwonen, daarna onze tijd heilig besteden. Schepen mogen op zondag niet uitvaren of binnenkomen. Tot zover Udemans. Zoals hij waren er meer. Voor ons besef zit er niets bijzonders in deze zondags-opvatting. Zo hoort het toch te wezen, zou ik zeggen. Ten overvloede zij opgemerkt, dat de kerkeraad van Zierikzee, de standplaats van ds. G. Udemans, zich beijverde om de schippers en de vissers over te halen 's zondags niet te varen of te vissen. Ook ds. W. Teellinck ijverde in Middelburg voor een goede zondags-viering. Zijn zoon vertelt van hem, dat hij in Middelburg met veel zegen heeft gewerkt: „Want in korte tijd na zijn komst -aldaar in 1613, met de hulp van zijn medebroeders, is er een opmerkelijke verandering in ijver tot het gehoor van Gods Woord, tot het betrachten van alle geestelijke oefeningen, tot het vieren van de dag des Heeren, bespeurd geworden”. Daar in Middelburg was echter ook ds. G. Burs en die was het helemaal niet met Teellinck in het stuk van de zondag eens. Zo schijnt het op de Synode van Dordrecht in 1618 gekomen te zijn. Het is tenminste een ouderling uit Middelburg, die een vraag over de sabbat ter synode brengt. Deze ouderling was echter niet zo'n voorstander van de strenge zondagsviering. Deze Hosbergius stond de mening voor, dat de zondag los staat van het vierde gebod. Ds. G. Udemans bestreed dit vanzelfsprekend, zodat de Zeeuwse afgevaardigden verdeeld bleken op dit punt. De Zeeuwse vroomheid was dus ook hier niet zo'n vaststaande zaak. Maar gevoegelijk kunnen we aannemen, dat het merendeel van Zeeland ijverde voor een rechte zondagsviering. En daar kwam dan het verzet weer tegen van anderen. Dat is duidelijk uit een stuk van de kerkeraad van Zoutelande, gedagtekend 1 september 1613. De kerkeraad schrijft aan de classis Walcheren, in Arnemuiden vergaderd. Hij klaagt over de zondagsontheiliging, gelijk zo menige kerkeraad. Maar nu komt er een narigheid bij. Het is deze narigheid, dat men die ontheiliging openlijk gaat verdedigen. „Want een van onze ouderlingen hierover aangesproken en bestraft zijnde, hield vol, dat hij

daar vrij in stond. De redenen, die hij daarvoor aanvoerde waren onder andere deze: dat zulk een scherpe en strikte onderhouding van de sabbat een Joodse ceremonie was, waarvan hij, zo hij zeide, door de christelijke vrijheid ontslagen was”. En dan zei de ouderling ook dit, dat over -zondagsontheiliging geen kerkelijke censuur werd geoefend. De kerkeraad verzocht nu dat de classis de overheid zou verzoeken het arbeiden in de oogst op zondag te weren. Die principiële vraag of de zondag aan het vierde gebod verbonden is, kwam op de Synode aan de orde.

HOOFDSTUK 15

Zuid-Holland en de zondag

Deze titel is veel te wijds, ik weet het. Hij is er ook maar boven gezet om u aan het lezen te helpen. In het vorige hoofdstuk ging het over de meningen van personen. Ditmaal bespreken we enkele uitspraken van de kerk in Zuid-Holland na de Dordtse synode. Hieruit blijkt hoe men allerwege juist met dit onderwerp bezig was. Nederland heeft zijn zondagsviering niet vanzelf geleerd!

We beginnen met de classis Gorinchem. Die was het in 1621 niet helemaal met Teellinck eens. Dat zou op heden wellicht -anders zijn. Zij was echter toen op andere wijze samengesteld dan nu. In Gorinchems classis zat men met de vraag of men zo'n Zeeuwse predikant zo maar in de classis toe kon laten, als hij -afwijkende gevoelens had over de dag des Heeren. Tegenwoordig tobben we in een classis niet over dit vraagstuk. We laten iedereen toe zonder nader onderzoek betreffende zijn leer. En dan verplichten wij de gemeenten om in vacaturebeurten iedere predikant ook weer toe te laten. Zou het helemaal goed zijn? Weliswaar plegen dan de gemeenten een eigen censuur te oefenen, doch daarmee is niet alles goed gemaakt. Daar ligt toch bij een classis, bij deze meerdere vergadering der kerk, een zekere verantwoordelijkheid voor de gezamenlijke gemeenten. Ja maar, zegt iemand, hoe moet een classis hier iets bereiken? Wel, als er bedenkingen waren inzake de leer van een predikant, zou de classis het recht kunnen hebben om met hem een samenspreking te houden over de betreffende punten. Zou zo iets mogelijk zijn bij de bestaande toestand onzer kerk? Dat zou even geweldig veel moeilijkheden geven! Hoe ging dat in Israël? Daar oefenden de profeten een geweldige kritiek uit op de bestaande toestanden. Die kritiek werd hen hoogst kwalijk genomen. Soms kwamen zij er voor in de gevangenis terecht, soms werden zij er om gedood. Waarom deden die profeten dat, alles zo kritiseren? Omdat zij niet anders konden. Liepen zij uit Israël weg? Nee, want in Israël lag hun taak. Maar tegenwoordig hoor je nog wel eens van iemand, die de Hervormde kerk verlaat. Is dat geen gevolg van de uitgeoefende kritiek? 't Kan best zijn, dat het er verband mee houdt en het kan minstens evenzeer zijn van niet, maar moet de kritiek zwijgen, omdat het aanwijzen van misstanden ongunstig kan werken? Dan moet de rechte prediking onmiddellijk ophouden. De Heere Jezus predikte en men zeide: „Deze rede is hard”. Toen liep men weg. Was die prediking daarmee veroordeeld? Er zijn in onze dagen tal van evangelisaties opgericht, omdat men de rechtzinnige prediking niet wenst – ik -bedoel nu vrijzinnige evangelisaties. Moet om dit gevolg de rechtzinnige prediking -ophouden? Misschien wordt er soms nog wel eens een midden-orthodoxe evangelisatie opgericht, omdat men de prediking -ergens te kritisch vindt, of gebeurt dat nooit? Moet daarom de evangelisch-kritische prediking naar Schrift en Belijdenis ophouden? Dat éne alleen moet, dat ieder die de Hervormde kerk bekritiseert, zich daartoe van Godswege geroepen voelt en haar lief heeft. Maar als iemand God en zijn naaste niet liefheeft – al is het dan gebrekkig – dan moet hij maar liever -helemaal niet preken of schrijven. Ik geloof niet, dat enige rechte prediker op heden met de toestanden in onze kerk vrede kan hebben. Als hij zweeg zou het in hem tot een vuur worden dat hem inwendig verteerde. Daarom kan ook een rechte prediker nooit de kerk verlaten, want dan kan hij ook zijn kritische taak niet op de juiste

plaats vervullen. Verder zij ieder in zijn eigen -gemoed ten volle verzekerd en handele niet in een opwelling of uit dwang van zijn karakter of om naam of eer. Doch nu weer -Gorinchem. Ik zou kunnen begrijpen, dat men mijn stukjes niet las, zeggende: hij dwaalt altijd weer van zijn onderwerp af. Nou dan, nu zijn we er weer. Deze classis vroeg aan de synode wat ze met de dominees uit Zeeland aan moest als er soms één in haar midden beroepen werd. Ds. G. Udemans, ik noemde hem vroeger reeds, was over deze vraag heel niet gesticht. Wij leren in Zeeland – schreef hij – niets anders over het vierde gebod dan de Synode van Dordt bepaald heeft. Wat antwoordde de synode op dit gravamen? Dat men zich houden moest aan de regels van Dordt. En als iemand te precies werd, zodat het een joodse smaak kreeg, dan moest men zulke personen vermanen. Bij de studenten en proponenten moest men bijzonder letten op hun gedachten over de sabbat. Dus de synode van Zuid-Holland was tegen hen, die een te strenge zondagsviering dreven. Nu zouden wij graag willen weten, wat deze strengen leerden, doch daar komen we niet achter. Wel werden ook op de synode te Brielle en op die te Den Haag tegen vreemde meningen op dit gebied, de -regels van Dordt gesteld. Door de synode van IJsselstein in 1626 worden we op dit punt iets wijzer. Daar kwam de vraag aan de orde of men predikanten, die van de algemeen aangenomen leer verschillen, inzake de sabbat wel moest beroepen. Daar was blijkbaar strijd over de rustdag en nogal ernstig ook. De classis Rotterdam stelde voor om niet alleen proponenten doch ook predikanten te onderzoeken op dit punt. Zij wilde ook een uitspraak van de synode over de punten van verschil, doch daar waagde men zich niet aan. Wel heeft de synode van IJsselstein enkele vreemde meningen verworpen. Daaronder hoorde ook de -gedachte, dat men in een -regentijd op zondag geen koren in de schuur zou mogen brengen. Dat vond de synode een vreemde gedachte. Ook vond de synode het vreemd, dat men op de rustdag niet enige verlustiging of vermaak zou mogen hebben, om geest en lichaam te verkwikken. Mits niet strijdende tegen Gods gebod en te allen tijde geoorloofd. Wat voor vermaken zijn dat nu -geweest? Wandelen, z'n appels of peren bewonderen, feestelijk eten, een sigaar roken? Het laatste was toen nog niet aan de orde. Een andere vreemde mening vond de synode hierin, dat men op zondag niets zou mogen zeggen over z'n dagelijks werk en daar zelfs niet aan zou mogen denken. Bestonden deze meningen? Ds. Hoornbeek twijfelde er aan. Hij was toch even later een -geharnast strijder voor de rechte zondagsviering.

De bekende Voetius meende, dat men hem verdacht van vreemde meningen. Hij heeft op de classis Gorinchem, waartoe destijds ook Heusden behoorde, zijn gevoelens over de sabbat ter sprake gebracht en van de classis het getuigenis gekregen, dat er aan Voetius op dit punt niets vreemds was. Op de synode te IJsselstein is ook W. Teellinck verzocht. Hij was toch juist in de stad en heeft met een commissie gepraat. Het was een vriendelijke conferentie. Toch heeft hij moeten beloven voortaan geen boeken of zo uit te zullen geven, zonder de kerkelijke goedkeuring. Ze -keken toentertijd naarstig op elkaar toe.

Later zijn de besluiten van bovenvermelde synode nog eens -besproken te Molenaarsgraaf. Daar vergaderde in juni 1627 de classis van Dordrecht. Men was het daar niet eens met de afkeuringen van IJsselstein. Dat was niet met algemene stemmen en niet ordelijk gebeurd oordeelde men. Sommige synodeleden -waren al vertrokken en anderen waren er tegen. Maar de classis Dordrecht had geen succes met haar bezwaren. De dingen bleven staan zoals ze stonden. Later, in 1656 was er een synode te Dordrecht. Daar kwam het gevoelens aan de orde, dat men de feestdagen buiten de zondag maar af moest schaffen en zeker op zo'n feestdag, op de eerste kerstdag b.v., geen Avondmaalsviering moest houden. De

synode was tegen de afschaffing der feest-dagen. Op de synode van Leiden is vastgelegd, dat men geen ontheiliging en geen bijgelovigheid inzake de sabbat wilde. Doch na dezen is er niet veel meer op de synode over de sabbatskwestie gesproken. De Staten van Holland hebben in 1659 de synoden verboden er nog verder over te handelen. De commissarissen-politiek kregen deze opdracht: „in generhande manieren te gedogen, dat in dezelve synoden, nopende de voorgaande kwestie van de observantie des sabbats, of van de rustdag des Heeren, enige de allerminste deliberatie gehouden, veel min enige resolutie genomen of iets dienthalven getermineert of gedecideerd werden, maar dat alles dienthalve werden gelaten bij de dispositie daaromtrent gedaan bij de Synodus Nationaal, in den jare 1619 gehouden en de Post-acta daartoe respecterende, waarna een ieder zich in de leer, zoveel hetzelve punt belangt zal hebben te reguleren”.

Daarmee was de strijd op de synoden uit. Daar was ook reeds genoeg over gezegd. Ondertussen hadden de professoren er over hevig geduellerd en was in de gemeenten een hevige strijd ontbrand.

HOOFDSTUK 16

Is op zondag alles geoorloofd?

De brief, aan welke wij dit keer onze aandacht mogen schenken, kwam uit het ondergelopen Zeeuwse gebied. We willen hopen, dat de schrijver nog in leven mag zijn, want dit schrijven is vóór de stormvloed gedateerd. In onze gemeente, zo schrijft hij, staat een predikant van ethische richting. Op de belijdeniscatechisatie heeft hij te kennen gegeven, dat op de zondag alles geoorloofd is. Bijvoorbeeld fietsen, wandelen, schaken, haken en breien enz., mits het maar beleefd wordt en gedaan wordt tot ere Gods en als de kerkgang daardoor maar niet op de achtergrond geraakt. Hij gaat daarbij uit van de mening, dat alles wat op zondag gedaan wordt en wat op zondag verkeerd zou zijn en verwerpelijk, ook op de overige dagen der week verkeerd zou zijn, behoudens het verrichten van de gewone dagtaak. Tot zover de mening van de predikant.

De schrijver vraagt zich vervolgens af in hoeverre schaken, haken en breien enz. tot ere Gods kan zijn. Hij vreest, dat de vrijheid in losbandigheid zou kunnen ontaarden. Het zou kunnen zijn, meent hij, dat het doen van onze lust op de rustdag de mens eer tot nadeel dan tot voordeel zou strekken. Na gewezen te hebben op Jesaja 58, vervolgt hij: „Is het niet zo, dat er in deze zaak eigenlijk enige verwarring heerst en dat de werkelijk goede viering van de zondag eigenlijk haar grenzen heeft verloren en dat velen daar slechts een slag naar slaan. Wilt u mij te kennen geven, wat de bijbel van de dag des Heeren zegt en wat ons te doen staat om die dag werkelijk aan de Heere te wijden?”

Met deze laatste vraag kunnen wij alleen maar blij zijn. Immers men zou allerlei vragen over de zondag kunnen stellen. Men zou kunnen vragen of het goed is dat de rustdag en de dag der opstanding in de christelijke kerk samenvallen? Men zou kunnen ontkennen, dat het vierde gebod nog enige betekenis voor ons heeft en zo zou men door kunnen gaan. Laten wij ons houden aan hetgeen onze abonnee vraagt.

Ten eerste vermeldt hij de mening en het onderwijs van zijn predikant. Deze schijnt vast te houden aan de geldigheid van het vierde gebod. Dat is reeds een mooi ding. Ik leid dit hieruit af, dat hij het niet geoorloofd acht om op zondag de gewone dagtaak te verrichten of de kerkgang te verzuimen. Wanneer het vierde gebod in z'n geheel als vervallen wordt beschouwd, is er geen grond meer om deze twee dingen te eisen. Dan zijn alle dagen gelijk. Het komt mij voor, dat dit onmogelijk de mening der Schrift kan zijn. In Gods Woord immers lezen we, dat de sabbat een instelling van de schepping is. De mens is zo geschapen, dat hij de wekelijkse rustdag niet missen kan voor zijn welzijn. Deze rustdag hoort bij de mens. Daarom zegt het vierde gebod niet: ga een rustdag houden. Integendeel, uit Exodus 16 volgt dat de sabbatdag bij Israël bekend was. Of hij echter altijd streng in acht is genomen, dat is een andere vraag. In elk geval, wordt de plicht om de bekende sabbatdag niet te verwaarlozen in het vierde gebod, nadrukkelijk ingescherpt.

Gedenk de sabbatdag. Het is 't eerste gebod. De drie voorafgaande zijn verboden. Dit gebod wordt gegeven aan elk afzonderlijk, want in het oorspronkelijke staat het werkwoord in het enkelvoud. Elk lid van Israëls volk heeft er voor te zorgen, dat hij of zij de sabbatdag in ere houdt. Daarbij moest men eerst zorg dragen voor de betrachting van de rust. De rust moest in Israël streng gehandhaafd worden. De totale rust was de enige mogelijke weg om in Gods

verbond te blijven. Uit Ex. 16 weten we, dat op de rustdag geen manna mocht worden ingezameld.

De Heere zorgde 's zaterdags, dat zij toch genoeg te eten hadden. Als iedereen dat eens geloofde, dat de zondag hem niet rijker kan maken! In de bietencampagne of op andere tijden vaart menige schipper en hij vaart zich op zondag armer. Het zou Nederland een stuk beter gaan, als het niet-noodzakelijke werk bleef rusten. Dat is mijn bescheiden mening.

Streng rusten zegt Gods Woord. Ploegen en oogsten is verboden. Lees het maar na in Exodus 34 : 21. Zelfs mocht men geen vuur aansteken, Exodus 35 : 3. De rabbijnen achten de laatste bepaling alleen van toepassing op vuur aansteken voor koken en bakken. In elk geval: strenge rust. En wie enig werk deed moest gedood worden. Moest Israël op die dag dan maar niets doen? Helemaal niet. Behalve de verzorging van de dieren, die nodig bleef, was er het gebod, dat Israël op die dag bezig zou zijn in de heilige dingen. De priesters mochten op sabbat helemaal niet rusten. Zij moesten, samen met de Levieten, extra werk doen. Daar moest immers op de sabbatdag een afzonderlijk extra brandoffer of dank-offer worden gebracht, Numeri 28 : 9. Moest het volk Israël toen ook naar de kerk? Ja zeker. In Leviticus 23 : 3 en 8 lezen we van een heilige samenroeping op de sabbat. Doch nu moeten we niet vergeten, dat de sabbatdag als een vreugdedag bedoeld was. In -Jesaja 58 : 13 wordt die dag genoemd „een verlustiging, opdat de Heere geheiligd wordt, Die te eren is”. Dat moet de zondag blijven. Het lijkt mij - als het er om gaat, dat we het vierde -gebod stipt zullen houden - van weinig betekenis of we dit op zaterdag of op zondag doen. We blijven in de orde, die God ons heeft ingeschapen: zes dagen werken, één dag rust. Daar verandert niets aan. Dat de eerste dag tevens de dag der opstanding is, maakt de betekenis van de zondag alleen maar groter. Ja maar, heeft de Heere Jezus niet laten zien, dat wij niet aan het vierde gebod zijn gebonden? Dat kan de Heere Jezus niet hebben laten zien, want Hij is niet gekomen om de wet te ontbinden, zelfs niet een tittel of jota, geen komma of punt. Nee, dat is onmogelijk, dat de grote Wetsvervuller ons van een scheppingsorde en een gebod Gods zou hebben losgemaakt, om ieder over te geven aan het goeddunken van eigen hart. Wat heeft de Heere Jezus dan gedaan? Enkele bepalingen, die de Farizeeën er bij hadden gedaan, krachteloos verklaard. Maar is het nu zo erg om op zondag te koken of te breien of heel de morgen in de keuken te werken of een beetje te fietsen? Och man, dat kun je zes dagen per week doen. Mag God nu niet eens die ene dag hebben? Moet je nu voor die 70 of 80 jaar van deze wereld al maar werken en nog eens werken en kun je nu eens niet 12 uur van de 168 nuttiger proberen te gebruiken? Waarom moet dat meisje of die vrouw haar breiwerk voor de dag halen en voortgaan waar ze vrijdagavond gebleven is. Heeft ze niet wat beters te doen?

De zevende dag is een weldaad voor de mensheid, vooral in het jachtige leven van deze tijd. De mens krijgt die dag om zoveel mogelijk rust te genieten. Het kind kan zijn ouders nog eens opzoeken. De vriend zijn vriend. De gemeente Gods komt samen in Gods huis om haar God te ontmoeten. Waar nu de dag des Heeren zo'n zegen is, laat ieder tenminste proberen om van die zegen zoveel mogelijk nut te hebben. Daarom is het een goede regel, dat het werk in de schuur en stal, in huis en werkplaats tot het uiterste wordt ingeperkt. Verder is het een plicht, dat ieder zo mogelijk twee keer per zondag naar de kerk gaat. Het is een offer van onze tijd en aandacht voor de Heere. Denk niet, dat het eerste, wat ons tot de kerkdienst moet drijven onze behoefte is. Onze behoefte komt helemaal achteraan. De Heere roept Zijn schepselen op om Hem te ontmoeten. Zou een mens dagen lang voor zich zelf werken en zou hij dan nog geen kerkgang voor God over hebben? Dat behoort allereerst tot de

heiliging van Gods dag. En de overige tijd? De kinderen hebben hun zondagsschool. De grotere kinderen zouden hun catechisatie van vader moeten krijgen. En dan, mannenbroeders, waaronder de zusters begrepen zijn: gebruik toch de grote kunst van lezen. Daar zijn duizenden kerkmensen, om van anderen maar te zwijgen, die aan hevige ondervoeding lijden. En u weet, hoe dat gaat bij ondervoede mensen in het natuurlijke leven? Zij kunnen tenslotte geen behoorlijk voedsel meer verdragen. Men moet ze eerst wat water en melk geven, om er weer aan te wennen. Zo zijn er tal van mensen, die men geen behoorlijk boek in handen kan geven. Tegenwoordig is het nuttig voor ouderen om met een goede kinderbijbel te beginnen, op voorwaarde, dat ze de betreffende hoofdstukken uit de bijbel er bij lezen. En als zij zich dan ook nog eens wennen aan het lezen van een eenvoudige preek, dan komt er misschien een tijd, dat hun geestelijke maag weer een gewoon goed onderrichtend boek verdragen kan. Houdt aan in het lezen, zegt de Schrift. Daar mochten wel twee zondagen per week zijn, om de „ondervoeden” een beetje bij te laten komen. En wat zouden zij er een plezier van hebben, als ze de zondag op deze wijze heiligden. Maar de kinderen dan en de jeugd? Moeten die direct aan oude schrijvers beginnen? Als ze dat willen graag. Doch als zij die nog niet verdragen kunnen en een nieuwe schrijver ook niet, laat ze een goede kerkgeschiedenis lezen of de vaderlandse geschiedenis van Groen van Prinsterer. Maar weet u hoe het gaat in veel streken van ons land? Dat moet ge maar eens aan de boekbewaarder van de J.V. enz. vragen. De romans en de christelijke verhalen worden gelezen. Maar een boek, waar men wat uit leren kan, staat soms jaar en dag op zijn plaats. Daarover moesten jongeren en ouderen in een gemeente zich schamen. Ik denk niet, dat iemand die veel boeken heeft gelezen, nu de sterkste christen is, volstrekt niet. De overdenking en het gesprek over de dingen, die Gods Koninkrijk aangaan hebben ook grote waarde. Maar ik wil er slechts op wijzen, hoe men Gods dag kan heiligen en er tegelijk een feestdag van maken. Daar is een -breiwerkje nu juist niet bijzonder geschikt voor en een wandelingetje ook niet. Het voorbeeld van een dominee uit een grote gemeente lijkt mij nu ook niet precies goed gekozen. Tot vermaak der voorbijgangers had hij namelijk op zondag een huishoudschort voorgebonden en was bezig zijn vrouw te helpen met de schoonmaak van de pastorie. Daar zijn andere middelen dacht ik om die dag te heiligen.

Maar zou het nu zo erg zijn als iemand eens heerlijk ging genieten in Gods schepping en heel de dag daar rustig liggen? Dat zou heel erg zijn, want waarom doet u dat op dinsdag en donderdag niet? Ja, dan moet ik voor mijn baas werken, dat is mijn tijd niet. De zondag is helemaal niet uw tijd, de zondag is de dag des Heeren uw Gods. Dat is Gods dag, mijn waarde natuurgenieter. Maar zou dan een klein wandelingetje zo erg zijn? Ik hoop, dat u ver van de kerk woont, dan kunt u maar raak wandelen. Overigens reed de Sunamietische wel dertig kilometer om een kerkdienst bij te wonen, hoewel het wat ver is. Maar we handelen nu niet over hetgeen niet mag op Gods dag, we spreken over hetgeen wel mag en daar is zoveel tijd en aandacht voor nodig, dat er voor het andere geen ruimte blijft. Het is Gods dag. Ja, maar het is een dag van vreugde en niet om somber te gaan zitten staren in een hoek van een donker gemaakte kamer. Wie zegt, dat u dat moet doen? U mag op elke plek zitten waar u geen aanstoot geeft aan uw broeder en waar de rust en de stilte is om u in Gods werken en heilgeheimen te verdiepen. Dat hebt u één dag per week nodig. De rustdag is geen werkdag, geen marktdag, een christen koopt dan ook niet op zondag, hij verkoopt niet ook, want in nood geeft hij het liever weg. Het is geen plezierdag om zich te verblijden in de wereld. 't Is geen zondendag om door te brengen in ongebondenheid. Het is ook geen

ezelsdag om 's morgens de kerk te verlaten en 's avonds te verwandelen of om in de kerk te slapen. De dag des Heeren is gegeven om ons in God te verblijden. En wie dat als zijn voornaamste oogmerk heeft mag veel. Die mag het gevoel der schare vermijden en zich met z'n vrienden in Gods Schepping en verlossing verblijden. Wat wil een christen of die het graag zou willen worden op Gods dag nog meer?

Houdt echter altijd vast: het is Gods dag die gegeven is tot ons tijdelijk en eeuwig heil. Ga er zeer voorzichtig mee om en vermijd alles wat die dag tot een dag van de wereld maakt. Laten onze dominees er geen rare dingen over leren en zelf ook niet raar doen.

HOOFDSTUK 17

Gedenkt de sabbatdag, dat gij die heiligt

Het lijkt mij, dat het geoorloofd is de reeks van artikelen over de zondag te gaan besluiten. Daartoe wilde ik deze vraag stellen. We hebben gezien hoe over de zondag in ons land geredetwist en gestreden is. Wat is nu de vrucht van die strijd geweest? Ik acht het antwoord op deze vraag en de rechte viering van de dag des Heeren van het uiterste belang voor onze kerk. Men kan tegenwoordig pleidooien lezen om de kerk op te wekken weer kerk te zijn. Men ziet hoe vooral de hervormde kerk al meer verliest. Wat moet er nu gebeuren om aan dat verlies in getal paal en perk te stellen. Wel, zegt men, wij moeten eerst in hoedanigheid, in kwaliteit winnen. Ieder kerklid en iedere kerkganger, die we nog hebben moet een volledig christen zijn. Daar moet weer onderscheid gezien worden tussen kerk en wereld, goed duidelijk onderscheid. Ik kan wat voor dit pleidooi voelen. Maar dan zou ik in het verband van dit artikel er voor willen pleiten, dat in onze kerk elke kerkganger de zondag weer gaat houden. Onder de kerkgangers reken ik nu ook de dominees en hun gezinnen, niet minder de kerkeradsleden en hun gezinnen. Dat is toch geen onbillijke eis zou ik zeggen. Daar worden in de laatste tijd acties gevoerd onder buitenkerkelijken, zoals dat heet. Ik heb wel eens gehoord van een stad, waar de predikantsvrouwen tamelijk slechte kerkgangsters waren. Dat wijst er op, dat de kerkeraad zou moeten beginnen met een actie onder de predikantsvrouwen, om die weer naar de kerk te krijgen, als het enigszins kan twee keer, met heel hun gezin. Maar als men dan onder de predikantsvrouwen gaat werken, dan kon men misschien tegelijk de predikanten er bij nemen. Want ook onder hen, schijnen er te zijn, die liever thuis blijven als zij geen dienst hebben, dan naarstig op te gaan om Gods Woord te horen, den armen christelijke handreiking te doen en zo meer. Het komt mij voor, dat het voornaamste kwaad van onze kerk niet zit in de buitenkerkelijken. Als in de steden en dorpen op de zondagavonden eens een actie gehouden werd onder de predikantsgezinnen, de kerkeradsgezinnen en zo de gezinnen van allen, die vooraan zijn geplaatst in het kerkelijk leven, misschien verdubbelde daardoor de kerkgang in vele diensten. Dat hebben wij nodig. De christenen moeten weer christenen worden. De dag des Heeren moet hen een lust worden in zijn heiligheid. De zondag moet weer een dag des Heeren worden en niet een dag der mensen, waarop men eens een keertje naar de kerk gaat. „Maar dominee, preek kort, want anders komen we niet terug”. Dat moet er radicaal uit, als men wil, dat de kerk weer kerk wordt. Op de zondag moet er een verloochening zijn van onze eigen zin en wil. Zes dagen mogen we doen, wat wij willen, binnen de perken der geboden. Maar de zevende dag is de dag des Heeren uw Gods, dan zult ge niet voor u zelf en naar uw wil leven, dan doen we iets heel anders dan op de andere dagen. Ik meen, dat prof. K. Barth ook zo iets gezegd heeft. We zouden daaruit moed kunnen putten, dat het op dit punt met onze kerk in orde zal komen. Als dan een deel het doet, omdat de bijbel het zegt en een ander deel omdat de professor het zegt, dan wordt het in elk geval weer zondag in onze kerk. Ho, zegt iemand, zegt de wet Gods dat wij de zondag moeten houden? Is dat niet een instelling van de kerk? Nee, dat is één van de vruchten van de sabbatsstrijd, de overtuiging dat de zondag op wettige wijze in de plaats van de zaterdag is gekomen en dus rust op het vierde gebod. De roomse zondag rust op menselijk gezag, de gereformeerde

zondag op Goddelijk gezag. Men kan zo maar niet een gebod uit de Tien Geboden nietig verklaren. Het vierde gebod hoort er even goed in als de andere negen. En dat vierde gebod is weer een bevestiging van de instelling van de sabbat in Genesis 2. Maar is er in het vierde gebod niet een ceremonieel gedeelte, dat met de komst van Christus is afgeschaft? Nee, er is niets afgeschaft, maar als ceremonieel betekent: veranderlijk, dan kan men toegeven, dat de dag veranderd moest worden, als slechts één van de zeven dagen sabbat bleef.

Wat is de algemene waarheid van het sabbatsgebod? Dat onze God Heere van de tijd is. Wij hebben over de dagen der week niet zelf te beschikken. Hoe lang duurt de zondag? Gemeenlijk gaf men die dag 24 uur, doch Voetius en anderen stelden de duur van de morgen tot de avond. Wat wil het vierde gebod? Dat gebod wil door christenen gehouden worden, die er zich over verblijden, dat ze een hele dag bezig mogen zijn met de eeuwige dingen. Maar als iemand niet bekeerd is, wat betekent dan het sabbatsgebod voor hem? Dan dient het ter overtuiging van zijn boze hart. De mens van nature heeft geen lust in de prediking des Woords, geen lust in de Bijbel, geen lust in Christus.

De dienst Gods is ons geen lust, maar een last. De mens van nature wil een zondag voor vermaak en vrolijkheid in de wereld. Nu zeggen sommigen wel, dat de zondag een feestdag moet zijn, waarop een mens zich verblijdt, en daarin hebben zij gelijk. Maar dan een vreugde in de Heere! Niet een vreugde over de overwinning van het Nederlandse elftal over het Belgische. Als u begrijpt wat ik bedoel. Daar is geen moeilijker vraag dan deze, hoe een onbekeerde de dag Gods moet vieren. Hij loopt aan alle kanten vast. Als het nu nog alleen met rusten te doen was, zou men hem een hele dag kunnen laten slapen. Maar, eilieve, de rust van de zondag is niet doel, maar middel. Zij is wel een voorgeschreven rust, maar niet om in de rust te rusten. Wat moet de onbekeerde nu doen? Hij moet bekering zoeken. En dan moet hij tegen zijn natuur ingaan. Hij moet de prediking maar als een last op zich nemen, zo lang het hem geen lust is. Hij moet die dag zich zelf maar verloochenen, ook als hij de vreugde in Christus niet daartegenover kan stellen. En hij moet zich bekeren. Maar in grote mate kan het vierde gebod ontdekkend werken, omdat het duidelijk aan het licht brengt, dat wij geen lust hebben in de overdenking en bespreking der eeuwige dingen. Trouwens bij het vierde gebod kan men ook zien, dat de mens van nature ook om zijn naaste niet geeft. Duizenden denken alleen maar om zichzelf. Zij willen genieten. Daarom moet een ander voor hen zwoegen. De naaste moet voor hem werken in de publieke vervoersmiddelen, in de café's en in de publieke vermakelijkheden.

Maar de natuurlijke mens placht men in de kringen onzer gereformeerde vaders niet als de norm te beschouwen voor de rechte zondagsviering. Daarom was en is men in gereformeerde kringen tegen het reizen en trekken op de dag des Heeren. Slechts één uitzondering mag men maken. Voor de verkondiging des Woords en dus voor de gehele kerkdienst mag op die dag worden gewerkt. Vroeger liet men de paarden er voor draven om een predikant naar een andere gemeente te brengen. Tegenwoordig, nu de paardenbezitters minder zijn geworden en de autobezitters talrijker, zijn deze zo vriendelijk hun auto ten dienste der predikanten te stellen. Want dit is een kenmerk van het gereformeerde inzicht in het vierde gebod, dat het niet gaat om de rust als doel, doch om de rust als middel tot de heiliging, tot de wijding van de rustdag aan God. En hoe zou men daartoe de godsdienst oefeningen kunnen missen? Zo krijgen we bij een nauwkeurige beschouwing der historie deze welbeproefde regels voor het houden van de dag des Heeren. God heeft de rust bevolen. Dan moet ook alle werk stilstaan, dat niet voor de instandhouding van het leven van mens en dier noodzakelijk is. Ik heb nog nooit gelezen,

dat de herder zijn kudde op de sabbat niet hoedde. De Heiland hoefde er niet eens voor te pleiten, dat men een schaap uit de sloot haalde, want dat deden de strengste Joden zelf wel. Dus rust op zondag. En naar de kerk op zondag, aangenomen dat in de kerk de reine prediking des Evangelies gevonden wordt. Twee keer naar de kerk. Dat is nog van de Dordtse Synode, die van oordeel was, dat de catechismusprediking in de namiddagdiensten altijd doorgang moest vinden, al was slechts het gezin van de predikant in de kerk. Daarmee staat een stempel op de hele dag. Dit zijn de twee vaste lijnen voor de rechte zondagsviering: de zo goed als vol-strekte rust, behalve in het noodzakelijke en de twee kerkdiensten. De tijd daartussen heeft men hard nodig voor de kleine dingen van de dag Gods, die immers altijd, ook een dag voor de naaste is. Ik zou het uitstekend vinden, wanneer de tijd tussen de kerkdiensten voor een gedeelte gebruikt werd voor de huiscatechisatie, zoals de synode van Dordt daarover heeft gesproken. Dat zou voor vader minstens even leerzaam zijn als voor zijn kinderen. Hoe muurvast zouden de opgaven voor de catechisatie er in geheid kunnen worden, als men de zondag als de dag Gods gebruikte. Het zou een slag in onze kerk kunnen worden: „Vier de zondag als de dag des Heeren”. Doch nu wordt het maar al te vaak verdedigd, dat deze dag is voor het vermaak, voor de ontspanning van de mens. En deze gedachte zou nog zo erg niet zijn. Ik kan er zelfs tenvolle mee instemmen. Als men onder de mens dan maar niet verstaat de gevallen mens, die naar het vlees wandelt. Dan is alles goed. Voor degenen die naar de Geest Gods wandelen is het een vermaak en een ontspanning als zij bezig mogen zijn om zich te oefenen in de verborgenheden der godzaligheid. Hier zit de hele knoop. Men wil de zondag pasklaar maken voor de natuurlijke mens. Dan gaat het niet zonder voetbal, zoals de classis van Maastricht propageert.

Dan moet de zondag gebruikt worden om overal heen te vliegen. Dan moet er 's morgens vroeg een korte kerkdienst zijn om verder de hele dag vrij te wezen om naar het vlees te leven. Maar dan is men ook in besliste strijd met de Wet Gods en hoe kan een kerk bestaan, die stelselmatig Gods geboden overtreedt en wier voorgangers daar niet met de inzet van al hun knechten -tegen strijden? En dan is er op zondag ook nog de naaste. Hij staat in het tweede gebod, dat gelijk is aan het eerste. De heilige banden van bloed en vriendschap moeten op de dag des Heeren worden verzorgd. Zelfs de natuur zien we op deze dag met -andere ogen aan, namelijk als een werk Gods. Daar is over het wandelen op zondag al heel wat verhandeld. Maar menigeen van onze gereformeerde vaders oordeelde, dat het goed was als men het op een goede wijze deed, beschouwende Gods werken.

En dan heeft de Dordtse Synode ook nog gesproken over de -recreatiën. Dat vreemde woord heeft iets met ontspanning en vermaak te maken voor het lichaam. Maar dan moesten het ontspanningen zijn, die de persoonlijke en publieke godsdienst niet hinderden. Ze zijn dus wel eng begrensd. Maar ze zijn er wel binnen die grenzen. En het zal nodig zijn te zorgen, dat de kinderen en geestelijk onmondigen aan de regels van de zondag gebonden blijven en toch hun recreatie hebben. Ook op en inzake de zondag is de melk voor de kinderen en de vaste spijs voor de volmaakten. En nu moge ik nog één ding herhalen. Door de hele kerkgeschiedenis loopt een lijn van gedachten, die pleit voor een stevige zondagsrust. Onze vaders hebben deze lijn gevolgd. Maar het gaat niet om de rust als doel. Wanneer een heel dorp trouw de zondag in stilte doorbrengt, dat men zo goed als niemand op straat ziet, en men rust vleselijk, terwijl de geest zich niet inspant, dan is men een overtreder van het vierde gebod. Het is goed tussen Farizeïsme en Libertinisme in te blijven op geestelijke wijze.

En nu maar niet te veel vragen: mag dit en mag dat (ook niet te weinig). Steek gerust eens een sigaar op en steek uw pijp eens bedachtzaam aan, verheug u over de bloeiende appelboom en bewonder de schoonheid van de herfstkleuren. Bovenal verheug u over de zegen van de eerste dag der week, dat u rusten moogt van al uw arbeid, omdat Christus alles volbracht heeft.